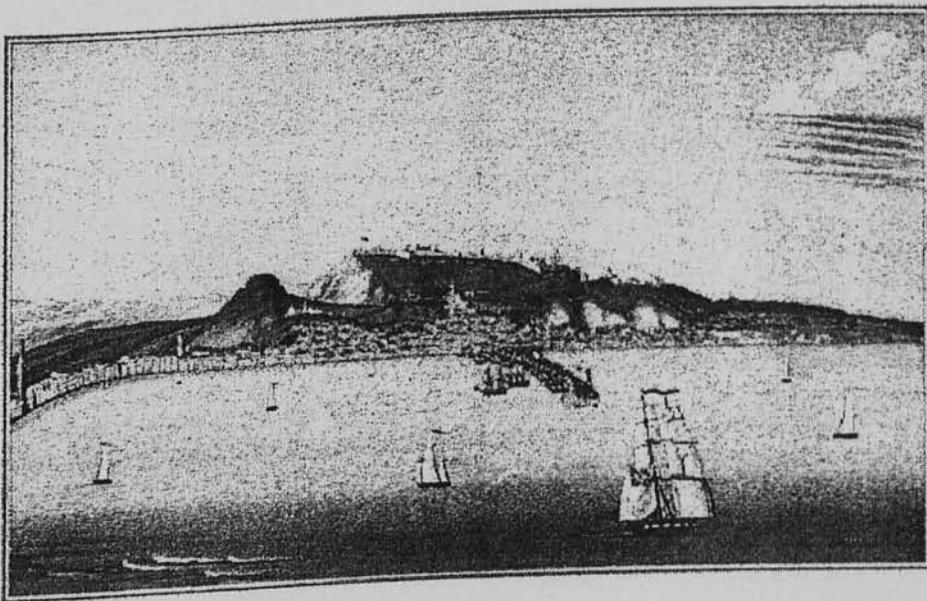

114
ΠΟΛ

Τ.Ε.Ι. ΠΕΙΡΑΙΑ
ΣΧΟΛΩΝ ΤΕΧΝΟΛΟΓΙΚΩΝ ΕΡΕΥΝΩΝ
ΤΜΗΜΑ ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΔΟΜΙΚΩΝ ΕΡΓΩΝ

ΠΤΥΧΙΑΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ
« ΤΟ ΚΑΣΤΡΟ ΤΗΣ ΖΑΚΥΝΘΟΥ »

ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗ
ΤΕΙ ΠΕΙΡΑΙΑ

Μελετητές
Π. Φαραού
Α. Μαλέμης
Κ. Τεταγιώτης

Εισηγητής
Π. Βαρελίδου

ΑΘΗΝΑ 1997

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

<i>ΠΡΟΛΟΓΟΣ</i>	<i>ΣΕΛ. 1</i>
<i>ΚΕΦ. 1... Η ΟΧΥΡΩΣΗ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ</i>	<i>ΣΕΛ. 3</i>
<i>ΚΕΦ. 2... Η ΧΑΜΕΝΗ ΑΚΡΟΠΟΛΗ</i>	<i>ΣΕΛ. 23</i>
<i>ΚΕΦ. 3... ΟΙΚΗΣΗ ΣΤΟ ΚΑΣΤΡΟ</i>	<i>ΣΕΛ. 27</i>
<i>ΚΕΦ. 4... ΣΧΕΣΗ ΣΕΙΣΜΩΝ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΩΝ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ</i>	<i>ΣΕΛ. 40</i>
<i>ΚΕΦ. 5... ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΚΑΙ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ</i>	<i>ΣΕΛ. 46</i>
<i>ΚΕΦ. 6... ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ</i>	<i>ΣΕΛ. 67</i>

Τα φρούρια μνημεία της δύναμης και του πολέμου, είναι κτισμένα συνήθως σε επιλεγμένες φυσικά τοποθεσίες σε απόκρημνα και δυσπρόσιτα υψώματα λόφων. Ένας τέτοιος λόφος, ύψους 200μ, φιλοξενεί το κάστρο της Ζακύνθου. Όταν ο επισκέπτης πλησιάζει τα εξωτερικά τείχη καταλαμβάνεται από ένα συναίσθημα απειλής και δέους. Αντίθετα περπατώντας κανείς στους εσωτερικούς χώρους καταλαμβάνεται από συναίσθημα σιγουριάς, αλλά και εγκατάλειψης. Αυτό, το τελευταίο, προκαλείται από την εικόνα ερείπωσης που παρουσιάζει το άλλοτε όμορφο Κάστρο. Και είναι αλήθεια ότι μόνο να φανταστεί μπορεί κανείς την αλλοτινή μορφή, το σχήμα, ή την αρχιτεκτονική του.

Ο Καστρόλοφος του Τζάντε γνώρισε μία απίστευτα δοξασμένη, αλλά και τραγική μοίρα. Η έρευνα της τοπογραφίας και του οικιστικού περιγύρου των 500 χρόνων του Κάστρου παρουσιάζει αναπόφευκτα, κενά, εξαιτίας της έλλειψης πηγών και σοβαρών ανασκαφικών ερευνών. Ο ερευνητής της αρχαίας πόλης του Κάστρου έχει να αντιμετωπίσει μια σειρά από προβλήματα και εμπόδια. Οι καταστρεπτικοί σεισμοί – με πιο πρόσφατα οδυνηρό το σεισμό του 1953-, οι επιδρομές των Τούρκων, αλλά και τυχαίες πυρκαγιές, αφάνισαν τις περισσότερες έγγραφες πηγές.

Τα διάφορα κτίρια που σώθηκαν ή χάθηκαν, αποτελούν αντικείμενο της διεξοδικής εργασίας μας. Όπως είναι γνωστό, η μεσαιωνική πόλη του Τζάντε, η λεγόμενη Χώρα, υπήρχε μέσα στο Κάστρο. Η απάνω πόλη, του Κάστρου, που άρχισε να μεγαλώνει και να διαμορφώνεται από τα πρώτα χρόνια της Βενετοκρατίας μας απασχολεί στην εργασία αυτή.

Αναφορικά, γίνεται λόγος για τον οικισμό στην αρχαία Ζάκυνθο και το Κάστρο, για την μορφολογία του εδάφους το οποίο είναι και ο σημαντικότερος παράγοντας για την τότε και την σημερινή κατάσταση του Κάστρου. Εξαιτίας αυτού, συμπεριλαμβάνεται η σχέση σεισμών και καταστροφών του Κάστρου σε ιδιαίτερο κεφάλαιο. Επίσης, γίνεται αναφορά για την οχύρωση του Κάστρου καθώς και για τις εκκλησίες του.

Η εργασία αυτή αποτελεί έναν «πρόλογο» για την επερχόμενη μελέτη αποτύπωσης και αναστύλωσης του Κάστρου, και έχει ως βασικό σκοπό την παρουσίαση ενός “μνημείου“, που απειλείται από το χρόνο και την αμέλεια, με – ουσιαστικό – ελπίζουμε- αποτέλεσμα της εργασίας, την απόσπαση του θαυμασμού και της αγάπης του αναγνώστη γι αυτό.

Η συγκεκριμένη προσπάθεια στερείται εμπειρίας και γι αυτό παρακαλούμε να συγχωρεθούν τυχόν παραλήψεις.

Θέλουμε επίσης να εκφράσουμε τις ευχαριστίες μας στους ανθρώπους που μας βοήθησαν κατά την εκπόνηση αυτής της εργασίας.

Πρώτα στην Κα Π. Βαρελίδου, καθηγήτριά μας, που μας έδωσε την ευκαιρία ν' ασχοληθούμε με το θέμα και στάθηκε κοντά μας.

Έπειτα, στην αρχιτέκτονα και διευθύντρια του Μουσείου της Ζακύνθου, Κα Ζωή Α. Μυλωνά για τον χρόνο, τις συμβουλές και τα στοιχεία που μας έδωσε.

Και τέλος, σε όλους όσους βοήθησαν για να πάρει η εργασία την τελική μορφή της :

1)Τεταγιώτη Δέσποινα	(μετατροπή φωτογραφιών σε ηλεκτρονικά αρχεία με χρήση scanner)
2)Φαραού Μαρία	(υλοποίηση αλληλεπιδραστικής εφαρμογής με την χρήση πολυμέσων multimedia)
3)Τσαρής Βασίλης	(επεξεργασία κειμένου, διαμόρφωση, επιμέλεια και εκτύπωση)

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

Η ΟΧΥΡΩΣΗ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ

Στην κορυφή του λόφου είναι κτισμένο το κάστρο, αληθινό μνημείο της τοπικής ιστορίας. Τα τείχη του προστάτευαν άλλοτε τους κατοίκους της μεσαιωνικής πόλης και του Αιγιαλού από τις επιθέσεις των Τούρκων και των πειρατών. Άπαρτο Κάστρο και δοξασμένο ανιστορεί και συλλογίζεται τώρα τη μοίρα του. Κρυμμένο μέσα στον πευκόνα που το έζωνε ολούθε παραμένει ο έρημος και βουβός μάρτυρας του μεσαιωνικού Τζάντε.

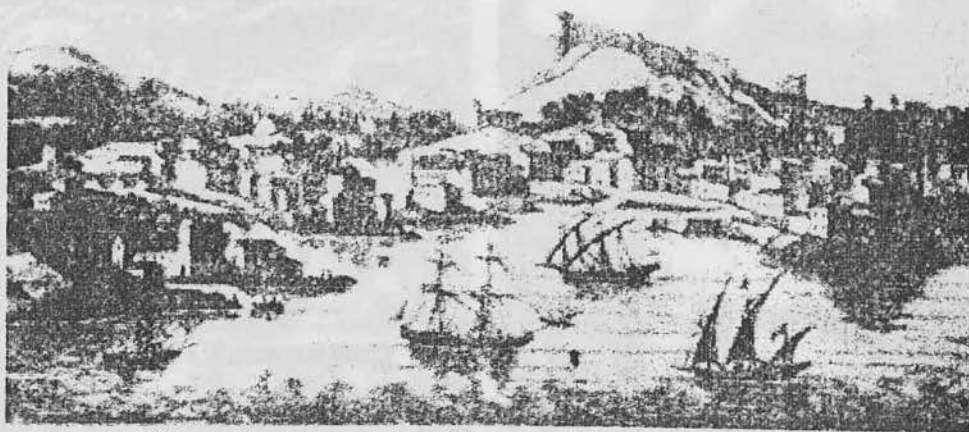
Το Κάστρο πρωτοχτίστηκε σ' άγνωστη εποχή. Καμιά ως τώρα μαρτυρία ή άλλη έγγραφη πηγή δεν σώθηκε γύρω από το χτίσιμο του Κάστρου στους αιώνες των Βυζαντινών ή Φράγκων δεσποτών του Νησιού. Ωστόσο είναι ιστορικά εξακριβωμένο ότι τον Αύγουστο του 1479 οι Τούρκοι αποκρούστηκαν δύο φορές στο Κάστρο από τους ανδρείους *stradioti* του πολέμαρχου Πέτρου Μπούα. Τα τείχη εκείνα ήταν χτισμένα πιθανότατα στα χρόνια του Λεονάρδου Γ' Τόκκου. Εκείνο τον καιρό οι ντόπιοι, χιλιάδες άνθρωποι, αναγκάστηκαν να εκπατριστούν. Έτσι αποβιβάζονται τώρα οι Τούρκοι ανενόχλητοι καίνε και λεηλατούν εκκλησίες και σπίτια γκρεμίζοντας εντελώς τα τείχη του Κάστρου. (Τρυγητής 1479)

Υστερα από πέντε χρόνια, ένας από τους όρους της συνθήκης, που παρέδινε το Τζάντε στους Βενετούς (1484), ήταν να μη μπορούν οι τελευταίοι να χτίσουν τα τείχη του Κάστρου. Με την κήρυξη του βενετοτουρκικού πολέμου (1499-1503), οι εγκαταστημένοι από τα χρόνια του εποίκισμού του έρημου νησιού πρόσφυγες, κυρίως Έλληνες *stradioti* με τις φαμελιές τους, αναταράχτηκαν και φοβήθηκαν όταν είδαν να περνάει ο Τούρκικος στόλος (150 καράβια) έξω από το Τζάντε πηγαίνοντας στον Έπαρχο (καλοκαίρι 1499). Ο τόπος ήταν ανοχύρωτος και οι κάτοικοι του Κάστρου ακάλυπτοι από κάθε πλευρά. Πώς θα υπερασπιζόνταν όλος αυτός ο κόσμος από μία απόβαση του εχθρού; Τα διαβήματά τους στην υπεύθυνη τοπική βενετική αρχή, για μια οχύρωση του Κάστρου έστω και πρόχειρη, έμειναν άκαρπα. Έτσι μη έχοντας οι κάτοικοι άλλο τρόπο να διαφεντέψουν εκείνες τις δύσκολες στιγμές τη ζωή τους από τον επίβουλο εχθρό, που τον περίμεναν τώρα από μέρα σε μέρα, βάλθηκαν όλοι μαζί, άντρες, γυναίκες και παιδιά, να χτίσουν τα τείχη του Κάστρου. Παρότι τους έλειπαν οικοδομικά υλικά, εκείνοι ρίχτηκαν αμέσως στη δουλειά με ότι μπορούσαν να βρουν. Κι αυτά ήταν λάσπη και πέτρες. Εμπνευσμένοι από πίστη και ακλόνητο αγωνιστικό φρόνημα ολοκληρώνουν το έργο τους. Ωστόσο λίγους μήνες αργότερα με τις πρώτες βροχές, έλιωσαν οι λάσπες και τα τείχη καταστρέφονταν¹.

Η αξιόλογη στρατηγική θέση που αποκτά το Τζάντε για όλα τα πλοία της Βενετίας, ύστερα από την άλωση του Ναβαρίνου, της Μεθώνης και της Κορώνης από τους Τούρκους (Αύγουστος 1500), αναγκάζει την κυβέρνηση της Γαληνοτάτης να λάβει άμεσα μέτρα οχύρωσης του Νησιού. Η οχύρωση αυτή αρχίζει δύο-τρεις μήνες αργότερα όταν βρισκόταν στο Τζάντε ο αρχηγός της βενετικής αρμάδας Ιερώνυμος Contarini «*vice capetanio zeneral a tutti*»².

¹ Βλ. Κ. Ν. Σάθα, Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας, τόμος V Παρίσι 1883, σ. 86 Βλ. και Κώστα Καιροφύλα, Ιστορικά σελίδες Ζακύνθου από επίσημα έγγραφα (1496-1586), περ. «Ιόνιος Ανθολογία», έτος Ε' (1931), αριθ. 50-52, σ. 123-124.

² [Federico Stefani - Guglielmo Berchet - Niccolo Barozzi] I Diarii di Marino Sanudo, τομ. 3, Venetia 1886, στ. 723.

Εικόνα 1. Ο Καστρόλοφος και ο Αιγιαλός στα τελευταία χρόνια της Βενετοκρατίας.
Σχέδιο από το βιβλίο του Andre Grasset Saint Voyage historique Paris 1800.

Από έκθεση του προβλεπτή Πέτρου Φόσκολου (23 του Νοέμβρη 1503) προς την κυβέρνηση της Βενετίας προκύπτει ότι τα τείχη του Κάστρου, χτισμένα από χώμα και πηλό, ήταν ασθενέστατα και δεν μπορούσαν να αντέξουν σε μια νέα επίθεση του εχθρού. Σε πολλά σημεία τα τείχη ήταν πολύ χαμηλά. Έπρεπε λοιπόν να ψηλώσουν και να χτιστεί το τείχος στη δυτική πλευρά του Κάστρου, που έμενε ως τότε ακατασκεύαστο¹. Σε συνέχεια, ο προβλεπτής, βεβαιώνει την κυβέρνησή του, ότι θα φροντίσει για την καλύτερη επισκευή των τειχών. Η βενετική κυβέρνηση αποφασίζει να στείλει τεχνίτες και νέα κονδύλια για οχύρωση του Κάστρου, που αναλαβαίνουν (από τότε) οι αγγαρεμένοι χωρικοί του Νησιού². Βέβαια είχε μείνει ατελείωτη η οχύρωση της ανατολικής πλευράς του Κάστρου, όταν έφυγε ο προβλεπτής Donato Da Lezze (φθινόπωρο 1506)³. Παρ' όλ' αυτά όσα οχυρωματικά έργα άφησε πίσω του ο προκάτοχός του Πέτρος Foscolo, ήταν αχάλαγα κι ατράνταχτα. Από την οχύρωση αυτή που διασώθηκε ως τώρα ένα χορταριασμένο από τους αιώνες κομμάτι σώζονται (ανάγλυφα κι εντοιχισμένα) το φτερωτό λιοντάρι του Αγίου Μάρκου και στο κάτω μέρος του τρία οικόσημα⁴. (εικ 2,3).

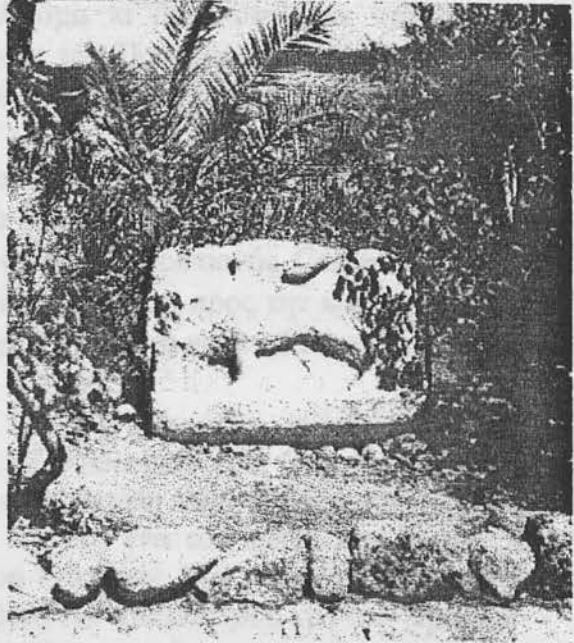
¹ M. Sanudo, Diarii, τομ. 4, στ. 679: «le mure dil castello è dedilissime, per esser facte de malta, de terra et in molti lochi bassissimi, et è neccessario alzarli è cussi una parte verso ponente, dove non è stà fabricato.» - Κ. Καιροφύλα, Η Ζάκυνθος κατά τας αρχάς του έκτου αιώνας, «Ιόνιος Ανθολογία» 7 (1933), σ. 197.

² Βλ. Κ.Ν.Σάθα, Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας, τόμος V, ο.π. σ. 86. Οι χωρικοί του Τζάντε, δουλοπάροικοι αιώνων της γης τους, εργάζονταν αγγαρεμένοι από την αρχή ως το τέλος της Βενετοκρατίας, για την επισκευή των τειχών του Κάστρου.

³ Την ίδια εποχή - όπως θα δούμε σε ιδιαίτερο κεφάλαιο - οχυρώνεται και ο Αιγιαλός.

⁴ Το 1971 η Αρχαιολογική Υπηρεσία αναστήλωσε ορισμένα σημεία του Κάστρου και αποκατάστησε ανάγλυφα φτερωτά λιοντάρια και οικόσημα, που τοποθετήθηκαν στην αρχική τους θέση με τσιμεντοκονίαμα. Για τα οικόσημα του Κάστρου της Ζακύνθου βλ. ανακοίνωση του Ι. Γ.Τυπάλδου - Λασκαράτου, «Επτανησιακά Φύλλα», τόμος δέκατος, τεύχος πρώτο, Αθήνα 1977, σσ. 40-48.

Ο μεγάλος σεισμός της 16 Απρίλη 1513, ρημάζοντας τα πάντα στο νησί, γκρέμισε και τα τείχη του Κάστρου. Για τον τρομερό αυτό σεισμό και την καταστροφή των τειχών του Κάστρου υπάρχουν δύο αξιόλογα κείμενα μαρτύρων¹.

Εικόνα 2,3. Οικόσημα από την οχύρωση του Κάστρου.

Δύο χρόνια αργότερα (1515) το Τζάντε (των είκοσι χιλιάδων ψυχών της εποχής εκείνης) εξακολουθεί να μένει ανοχύρωτο και με τον ασήκωτο καθημερινό επιβίωση των πειρατικών επιδρομών. Η αγωνία των κατοίκων φτάνει στο κατακόρυφο. Έτσι το φθινόπωρο του ίδιου χρόνου (1515) οι Ζακυνθinoί στέλνουν αμπασιατόρο (πρέσβη) στην κυβέρνηση της Βενετίας το Θωμά Λευκόχειλο, για να υποβάλει διάφορα αιτήματα της Κοινότητας. Ανάμεσα σ' αυτά ήταν και η οχύρωση της Τέρας, που βρισκόταν ακόμα ερειπωμένη. Ζητεί, λοιπόν, ο Πρέσβης να διαθέσει η κυβέρνηση της Βενετίας χίλια δουκάτα τορνέζια, για την κατασκευή και διόρθωση του Κάστρου-καταφύγιου κάθε οικογένειας των ντόπιων. Ο ίδιος υπογραμμίζει ότι αν εξακολουθήσουν τα πράγματα όπως είναι τώρα, σε περίπτωση πολέμου, θα φύγουν οι κάτοικοι και θα ερημωθεί το Τζάντε. Αυτό δεν συμφέρει τη Βενετία γιατί γνωρίζει ότι κανένα άλλο μέρος, εκτός από την Κρήτη και την Κέρκυρα, δεν είναι τόσο σημαντικό από πολεμική άποψη όσο η Ζάκυνθος. Η βενετική κυβέρνηση ανταποκρίθηκε αμέσως στα αιτήματα του πρέσβη και έστειλε τα χρήματα στο νησί².

Τότε πρωτοφανερόνεται και η μεγάλη έπαλξη προς την νοτιοανατολική πλευρά του Κάστρου. Στην έπαλξη αυτή χτίστηκε μια επιβλητική πύλη, που είχε στο πάνω μέρος της την περίφημη «Καμπάνα» ή «Το Ρολόι του Κάστρου». Αρχικά η «Καμπάνα» έδινε το σύνθημα της έναρξης των συνεδριάσεων του Συμβουλίου της Κοινότητας.

¹ Βλ. Μ. Sanudo, Diarii, τόμος 16, στήλη 265-266, επιστολή του προβλεπτή Ζακύνθου Ιερώνυμου Bernardo προς τη βενετική Γερουσία. Επίσης βλ. Μ.Ι. Μανούσακα, Ανέκδοτα χρονικά σημειώματα και έγγραφα (1506-1521) του νοταρίου Ζακύνθου Θεόδωρου Ραφτόπουλου. Πρακτικά Τρίτου Πανιωνίου Συνεδρίου 23-29 Σεπτεμβρίου 1965, τόμος πρώτος, Αθήνα 1967 σσ.213 κ.ε.

² Βλ. Κ. Ν. Σάθα, Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας τόμος V, ο.π. σ. 91-92 - Κ.Καιροφύλα, Ιστορικά σελίδες κλπ. ο.π. σ.126

Ύστερα όμως ο διορισμένος για αυτό το σκοπό στρατιώτης «χτυπούσε τις ώρες» και η «Καμπάνα» χρησίμευε σαν δημόσιο ρολόι της πόλης και των προαστίων.

Η «Καμπάνα», ωστόσο, έπεφτε πάντα, μαζί με την πύλη, στους μεγάλους σεισμούς. Και όταν η πύλη ξαναχιζόταν, μαζί με το Κάστρο, η «Καμπάνα» δεν έπαυε ποτέ να ακούγεται, ολόκληρους αιώνες. Ακόμα κι όταν υψώθηκε «το Ρολόι του Φόρου» (1806) δίπλα στην αλλοτινή εκκλησία του Παντοκράτορα, «η Καμπάνα» του Κάστρου έμενε στη θέση της. Τελικά κατεβιάστηκε στα χρόνια της Αγγλοκρατίας γύρω στα 1844.

Όπως προκύπτει από του «provedator di l'armata» Σεβαστιανού Moro προς τη βενετική Γερουσία (25 του Γενάρη 1520), τα τείχη του Κάστρου εκείνο τον καιρό ήταν σε άθλια κατάσταση¹. Ο προβλεπτής του νησιού Σεβαστιανός Contarini, ένα χρόνο αργότερα (Δεκέμβρης 1520) αναφέρει, ανάμεσα σ' άλλα, προς την κυβέρνηση του, ότι κατασκεύασε τα τείχη του Κάστρου, με πύργους, κατά το γαλλικό σύστημα («fatto merli a la francese a toriono»)².

Τα χαράματα της 16^{ης} Αυγούστου 1521 «έγινεν μέγας σεισμός και φοβερός όμοιος εκείνου όπου έγινε εις τους αφιγ[1513] εν [δικτιώνω]ς α ήμέρα ις του άπριλίου μηνός... Και έχάλασε τό καστέλι μέσα. Και έπλακώθη ένας σολτάδος όπου έκρουγεν τές ώρες όνόματι Βιζινός και ή γυναίκα του και ένα του παιδί. Και έπεσεν και ή κα[μ]πάνα. Και έχάλασεν και ή πόρτα του κάστρου. Και τὰ κρικέλα όλα έπεσαν. Και έγινεν και μέγας άφανισμός εις τὰ όσπίτια του κάστρου και του γιοαλου»³.

Το Μάρτη του 1522 η κυβέρνηση της Βενετίας διόρισε προβλεπτή του Τζάντε τον Πέτρο Gritti. Πριν φύγει για τη θέση του αυτή, ο νέος προβλεπτής έλαβε από την κυβέρνησή του διάφορες οδηγίες. Ανάμεσα σ' αυτές ήταν και η εξής: «Από τα χρήματα των εσόδων του Νησιού έπρεπε να επισκευάσει τα τείχη»⁴.

Εδώ ας θυμηθούμε ότι από τις αρχές της Βενετοκρατίας, οι Ζακυνθinoί πλήρωναν ειδικό φόρο στο δημόσιο ταμείο του Νησιού για τα τείχη του Κάστρου. Ο ντόπιος συμβολαιογράφος και κωδικογράφος Θεόδωρος Ραφτόπουλος, σε ανέκδοτο έως τώρα συμβόλαιό του των αρχών του δέκατου έκτου αιώνα, γράφει, ανάμεσα σ' άλλα, και τα εξής: «[...] και νά πληρώνη εις τήν καστροκτισίαν του Κάστρου της Ζακύνθου υπέρπυρα 12.[...]». Η Βενετία, ωστόσο, είναι αλήθεια ότι άνοιγε πάντα το δικό της πλούσιο πουγγί, για την επισκευή του Κάστρου εκείνου, που διαφέντευε ύψιστα εμποροναυτικά και πολεμικά συμφέροντά της.

Το 1537 οι Τούρκοι αποβιβάστηκαν στο Τζάντε και πυρπόλησαν ακροθαλάσσια προάστια και χωριά παίρνοντας αιχμαλώτους εκατό αγρότες, που τους βρήκαν σε βαθύ ύπνο, ύστερα από την ολοήμερη εργασία τους. Η επίμονη προσπάθεια των Τούρκων να κυριεύσουν το Κάστρο απότυχε οικτρότατα, γιατί αποκρούστηκαν

¹ Βλ. Marino Sanudo, Diarii, τομ. 26, στηλ. 457.

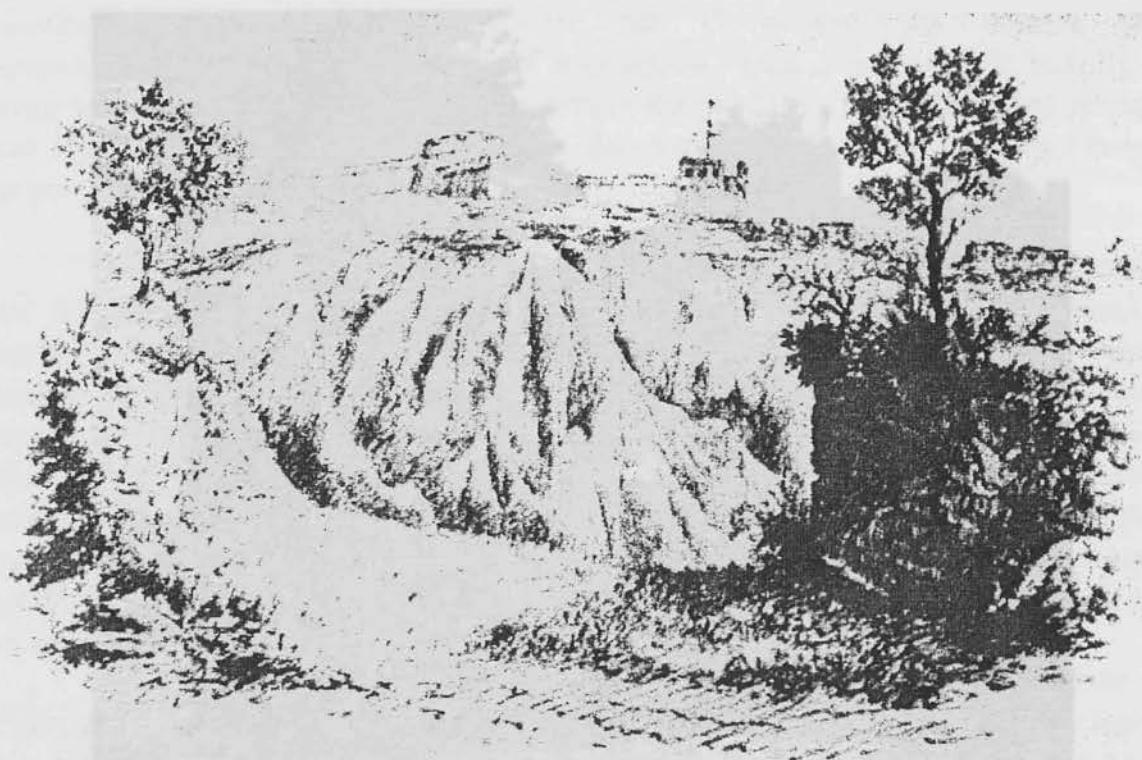
² Βλ. Marino Sanudo, Diarii, τομ. 29, στηλ. 463. - Κ. Καιροφύλα, Η Ζάκυνθος κατά τας αρχάς του δέκατου έκτου αιώνα, «Ιόνιος Ανθολογία» 8 (1934), σ. 102.

³ Βλ. Μ. Ι. Μανούσακα, Ανέκδοτα χρονικά σημειώματα και έγγραφα (1506-1521) του νοτάριου Ζακύνθου Θεόδωρου Ραφτόπουλου, ο.π., σ. 222. Πρβλ. και Ντίνοσ Κονόμος, Χρονικά Ζακύνθου (1485-1953), Αθήνα 1970, σ. 26.

⁴ Ο Piero Gritti δεν πρόφτασε να πάρει τα μέτρα, που του υπόδειξε η βενετική κυβέρνηση, γιατί πέθανε σε λίγο (7-12-1522). Η γερουσία διόρισε διάδοχό του τον Ιερόνυμο Malipiero (14-12-1522). Βλ. Μ. Sanudo Diarii, τομ. 33, στηλ. 29 και 536. - Κ. Καιροφύλα, Η Ζάκυνθος κατά τας αρχάς του δέκατου έκτου αιώνα, «Ιόνιος Ανθολογία» 8 (1934), σ. 103.

από τους γενναίους υπερασπιστές του κι αναγκάστηκαν να μπουν στα πλοία και να φύγουν από το Νησί¹. Την ανδρεία των ακατάβλητων αγωνιστών του Κάστρου, που έσωσαν το Τζάντε από την Τουρκική επιδρομή, αναγνωρίζει, εγκωμιάζει και μαρτυρεί επίσημο έγγραφο της βενετικής κυβέρνησης, με χρονολογία 12 Οκτωβρίου 1538².

Το 1542 η κυβέρνηση της Βενετίας, με διαταγή του δόγη Πέτρου Λάνδου, αποφάσισε να ξαναχτίσει τα τείχη του Κάστρου. «Τότε - γράφει ο ιστορικός Παναγιώτης Χιώτης- εκκαθαρίσθησαν τὰ πρὸς νότον καταπεσόντα τοῦ περιβόλου καὶ ἡ ἀρχαία ἀκρόπολις Ψωφίς περιωρίσθη ἐντὸς τοῦ μόνου νῦν ὀχυράματος τοῦ Ἁγίου Μάρκου. Ενταῦθα ὑψώθη μεγάλη ἐπαλξις κανονοστιχούμενη ἐκ διαλειμμάτων, καὶ μεγάλη θύρα περὶ τὰ ἀνατολικονότια εἰσήγεν εἰς τὴν ἀνατολικὴν ὑπώρειαν τοῦ Βουνοῦ, τερματιζομένην κατὰ τὸν ὄρμον. Δυτικοβορείως τοῦ προμαχῶνος τοῦ Ἁγίου Μάρκου συνήπτετο περίβολος μέγας, μετ' ἐπάλλξεων καὶ προμαχῶνων, πεικλείων καὶ ἀσφαλίζων τὴν πόλιν τοῦ Κάστρου. Ἐν αὐτῷ ἦσαν στρατῶνες, ὄπλοθηκαι, πυριτοθήκαι καὶ δπαντα τὰ χρειώδη τοῦ πολέμου...»³.

Εικόνα 4. Το Κάστρο της Ζακύνθου (Μελανογραφία Α. Sagrini 1852) (Συλλογή Ντίνου Κονόμου)

Η επισκευή αυτή των τειχών του Κάστρου εμφανίζεται σαν η ριζικότερη και σημαντικότερη από τα πρώτα χρόνια της Βενετοκρατίας⁴. Αλλά κι η δυνατή αυτή

¹ Νικόλαου Σέρρα, ανένδοτη μετάφραση και συμπλήρωσης εργασίας του Remondini «De Zacynthi Antiquitatibus etc», ο.π.

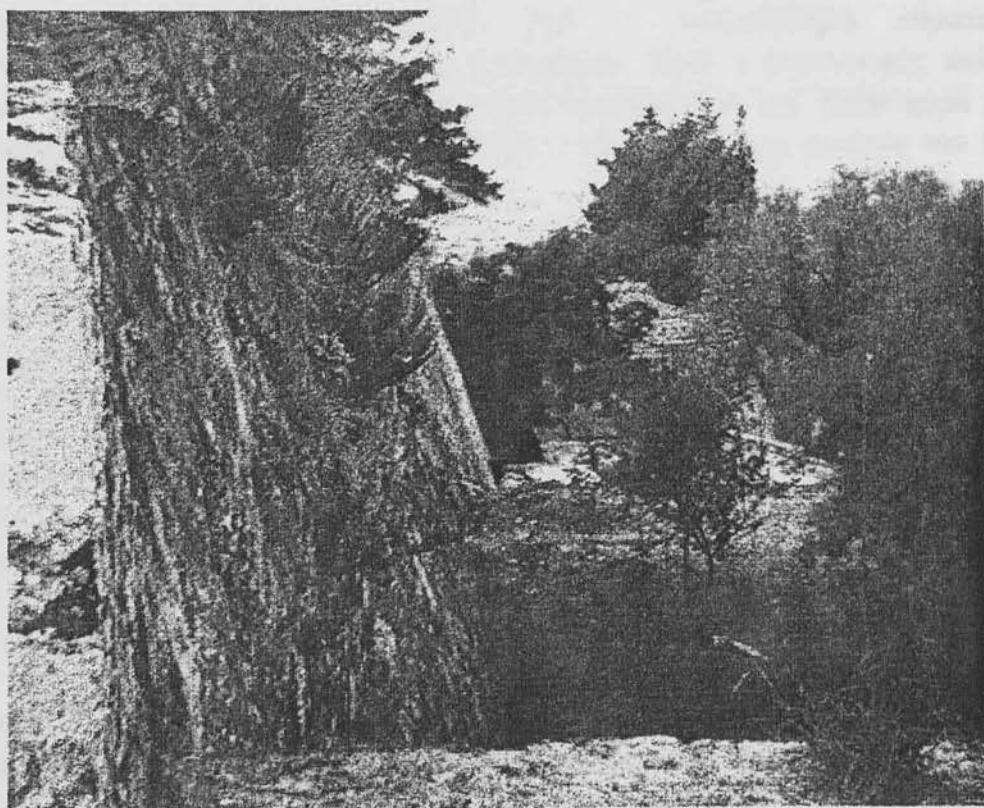
² Το πολύτιμο αυτό έγγραφο αντίγραψε ο Σπύρος δε Βιάζης από το σωζόμενο άλλοτε στο Αρχαιοφυλακείο Ζακύνθου «Libro Ordini et Terminazioni» και δημοσίευσε στο σπανιότατο φυλλάδιο του «Οι Ζακύνθιοι ευγενείς εν τη Ιστορία. Α' Οι Μινώτοι, εν Ζακύνθω 1892», σ.11-12.

³ Βλ. Σειράς Ιστορικών Απομνήμονευμάτων υπό Π. Χιώτου, τόμος τρίτος, Κέρκυρα 1863, σ. 64.

⁴ Στις 22 του Απρίλη 1544, επισκέφθηκε τη Ζάκυνθό ο αρχαιολάτρης Γάλλος στρατιωτικός ιερωμένος Jérôme Maurand. Στο βιβλίο «Itinéraire de Jérôme Maurand d' Antibes à Constantinople (1544) par Leon Dorev; Paris, 1901», παρουσιάζεται, ανάμεσα σ' άλλα, κι ένα ωραίο σχέδιο του ξένου ιερωμένου, που απεικονίζει το Κάστρο και τον Αιγιαλό του Τζάντε το 1544.

οχύρωση καταστράφηκε στο μεγαλύτερο μέρος της από το σεισμό της 7^{ης} Ιουλίου 1554.

Ένας νέος καταστρεπτικός σεισμός στις 26 Δεκέμβρη 1556 ρίχνει και πάλι τα τείχη του Κάστρου. Η Κοινότητα Ζακύνθου στέλνει πρεσβεία στη βενετική κυβέρνηση (26 του Τρυγητή 1557) αναγγέλλοντας τις καταστροφές του νέου μεγάλου σεισμού. Τα περισσότερα σπίτια είχαν πέσει και τα' άλλα έγιναν ετοιμόρροπα. Το Κάστρο ήταν ερειπωμένο σε πολλά σημεία. Η πρεσβεία ζητούσε άμεση επιδιόρθωση των τειχών. Η Τουρκική απειλή για τους κατοίκους και τις περιουσίες τους ήταν ασταμάτητη. Έπρεπε όμως — αναφέρουν οι πρέσβεις — να χτιστούν τα τείχη με ασβέστη και πέτρες, και συνεχίζουν οι ίδιοι — οι τρεις σειρές των τειχών, που χτίστηκαν αρχικά με πέτρες και ασβέστη. Αυτές έμεναν απρόσβλητες από τους έως τότε σεισμούς. Οι δύο σειρές των τειχών αυτών (εικ. 5) — μαρτυρούν οι πρέσβεις — χτίστηκαν το 1506 και η Τρίτη το 1522¹.

Εικόνα 5.

Η πρεσβεία ζητούσε να χτιστούν τα γκρεμισμένα τείχη με ασβέστη² και υπόδειχνε την ανέγερση μιας ισχυρής γωνίας (fianco) στο μέρος εκείνο της σειράς των τριών τειχών, που μπορούσε η φρουρά κι ολόκληρος ο πολιορκημένος πληθυσμός να υπερασπιστούν αποτελεσματικά χρησιμοποιώντας το πυροβολικό. Η βενετική κυβέρνηση αποφασίζει και τώρα την επισκευή των τειχών και την εξασφάλιση του Κάστρου από κάθε πλευρά³. Όπως φαίνεται από νεώτερη διαταγή της βενετικής

¹ Τα τείχη αυτά σώζονται ακόμα.

² Τα πηλόχτιστα τείχη αποκαλύπτουν ολοφάνερα την ανεπάρκεια των οχυρωματικών έργων του Κάστρου. Έτσι αναρωτρείται εύλογα κανείς:— Μήπως η «φάμπρικα» του Κάστρου αποτελούσε ανεξάντλητο «βυζί» κερδοσκοπίας των προβλεπτών του Νησιού;

³ Βλ. Κ. Ν. Σάθα, Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας τόμος V, ο.π. σ. 118-119

Γερουσίας (11 του Θεριστή 1565) τα τείχη εξακολουθούσαν ακόμα να χτίζονται, ύστερα από την αποστολή μηχανικού από την Κέρκυρα για την επιθεώρηση της επισκευής τους εκείνο τον καιρό¹.

Είναι προφανές ότι τα γερά τείχη του Κάστρου αποτελούσαν τα άλφα και το ωμέγα της επιβίωσης του Τζάντε. Σ' αυτά έβρισκαν οι κάτοικοι του Κάστρου και του Αιγιαλού την έσχατη και μοναδική καταφυγή από τις ασταμάτητες επιδρομές των Τουρκο-πειρατών. Η εγγύηση όμως της ποιότητας των οχυρωματικών έργων του Κάστρου δεν εξαρτιόταν από το χέρι εκείνων, που τα έχτιζαν και τα υπερασπίζονταν ολόψυχα και αυταπάρητικα. Έτσι τα τείχη του Κάστρου ύστερα από κάθε μεγάλο σεισμό, τρίκλιζαν Σα μεθυσμένα και γκρεμίζονταν ή έμεναν ετοιμόρροπα...

Το Τζάντε ξεπερνά τώρα τους τριάντα χιλιάδες κατοίκους και το Κάστρο του φημίζεται για την αξιόλογη στρατηγική θέση που διαφεντεύει στο σταυροδρόμι του θαλασσινού κράτους της Βενετίας. Οι αμυντικές δυνάμεις του Κάστρου, καθώς και ολόκληρου του Νησιού, ενισχύονται από τ' αλληπάλληλα κύματα των τουρκοκυνηγημένων Ελλήνων εποίκων προσφύγων. Έτσι ο αγωνιστικός παλμός, η ψυχή του Κάστρου, εκφράζεται από την έντονη ελληνικότητά του. Κάθε φορά χτίζεται από Έλληνες, για να το υπερασπιστούν οι ίδιοι από τον άρπαγα τύραννο του Γένους, με γενναιότητα πάντα².

Όπως είναι γνωστό, η απόβαση των Τούρκων στη Ζάκυνθο με τριακόσια πλοία, τον Αλωνάρη του 1571, και με αρχηγό τον Ουλούτζ Αλή πασά, υπήρξε ο μεγάλος σταθμός και η κορύφωση της δόξας του άπαρτου εκείνο Κάστρου. Οι Τούρκοι, αφού έκαψαν τον έρημο Αιγιαλό, με τις εκκλησίες και τα σπίτια του, πολιορκήσαν ασφυκτικά το Κάστρο από τέσσερις πλευρές. Οι κάτοικοι του Νησιού, με αρχηγό τον εξαίρετο και ηρωικό προβλεπτή Παύλο Contarini, απόκρουσαν όλες τις λυσσασμένες επιθέσεις της κυκλωτικής πολιορκίας των άπιστων, επιχειρώντας συνάμα επάλληλες αφηνιδιαστικές εξόδους των αήττητων Ελλήνων καβαλάρηδων *stradioti*. Ένα μήνα σχεδόν αργότερα οι Τούρκοι αναγκάστηκαν να λύσουν την πολιορκία του Κάστρου και να φύγουν ντροπιασμένοι από το Τζάντε³.

Την άνοιξη του 1579 έφτασε στη Ζάκυνθο ο Γάλλος περιηγητής Carlier de Pinon κι έμεινε αρκετό καιρό εκεί μελετώντας τα πράγματα του Νησιού. Για την άμυνα του Κάστρου - γράφει ανάμεσα σ' άλλα - συντηρούνται σκόρπιοι σ' όλο το Νησί διακόσιοι ελαφροί υπεείς. Ο ίδιος παραθέτει και την παρακάτω επιγραφή, που διάβασε κι αντίγραψε από ανάγλυφη πλάκα εμπρός στην είσοδο του Κάστρου: *Pro Venetorum principe Francisco Venerio Marcus Barbarigus Prov. Marci principis avi paterni nepos, moenia ingenti terrai motu anno praeterito diruta restituit, Marco Dieto Tepetro Venerio Cons. MDLV v. Augusti*. Είναι άγνωστο τι απέγινε η επιγραφή αυτή. Ο ίδιος

¹ Βλ. Κ. Ν. Σάθα, Μνημεία Ελληνικής Ιστορίας τόμος V, ο.π. σ. 124

² Αμέτρητες είναι οι επίσημες μαρτυρίες, όχι μόνο των προβλεπτών, αλλά και της βενετικής κυβέρνησης, για την ανδρεία και τον ηρωισμό των Ελλήνων αγωνιστών του δοξασμένου Κάστρου της Ζακύνθου.

³ Τα ιστορικά γεγονότα, με βιβλιογραφία ελληνική και ξένη, βλ. «Η επίθεση των Τούρκων εναντίον της Ζακύνθου (Ιούλιος 1571) και η συμμετοχή των Ζακυνθινών στη ναυμαχία της Ζακύνθου

περιηγητής αναφέρει ακόμα ότι, εκείνο τον καιρό, υπήρχε στο πίσω μέρος του Κάστρου μια πύλη εξόδου¹.

Στο πολύτιμο βιβλίο του Αγαθάγγελου Ξηρουχάκη «Η Βενετοκρατούμενη Ανατολή. Κρήτη και Επτάνησος», Αθήναι 1934, διαβάζουμε στη σ. 188 «[...] Κατ' επιθεώρησιν, γενομένην τήν 3 Οκτωβρίου 1583 υπό τών ρηθέντων έλεγκτών, εύρέθησαν είς τò φρούριον Ζακύνθου 32 πυροβόλα διαφόρου τύπου και διαμετρήματος, 3.163 σφαιρες τών πυροβόλων τούτων, 30.459 λίβρες πυρίτιδος χονδρής και λεπτής, νίτρον, θειάφι, μόλυβδος, δπλα (άρχιβούζια), ξίφη, κράνη και άλλα ύλικά πολέμου».

Ο τρομερός σεισμός της 14 Απρίλη 1591, «[...] δλο τό Κάστρο εμπόρεσε και ερριξε, ώσαύτως τόσο οτι δέν έμεινε τίποτε πού δέν έρεσεντερίστη [=πού δέν σωριάστηκε σ' έρείπια] ηγουν ο πύργος όλοτρίγυρα και τὰ τουριζόνια [=περιτειχίσματα] και τò καμπανέλε [=ή πύλη με τή Καμπάνα - Ρολόι τοϋ Κάστρου]»². Νέα πρεσβεία των Ζακυνθινών στη Βενετία. Νέα απόφαση της βενετικής κυβέρνησης (27 του Μάη 1592) για τη διάθεση ποσού μέχρι χιλίων δουκάτων, από το νέο φόρο (puona imposta); που θα ξόδευε ο προβλεπτής στην επισκευή των τειχών.

Ο Σπύρος Μ. Θεοτόκης στην εργασία του «Κατάλογος χειρογράφων της Βιβλιοθήκης του Αγίου Μάρκου εν Βενετία», περ. «Ελληνικά», έτος Γ', τεύχος 1, Αθήναι 1930, σ. 110, γράφει: «29. Αριθ. σειράς 189. Κατατάξεως 10031. Έκ τών τοϋ Ιακώβου Κονταρίνι. Piante di citta fortificazioni e carte geografiche manoscritte dei secoli XVI-XVII. Διαφόρων μερών και φρουρίων, έξ ών είς Famagosta di Cipro (fortezza), δύο τοϋ φρουρίου Ζακύνθου και είς τοϋ Χάνδακος Κρήτης». Σε έρευνα ωστόσο του διευθυντή του Ελληνικού Ινστιτούτου της Βενετίας κ. Μανούσο Μανούσακα, η παραπάνω πληροφορία του Θεοτόκη δεν ανταποκρίνεται στη μνημονευόμενη πηγή και είναι άγνωστο εάν υπάρχουν και που οι χάρτες αυτοί.

Ο Λ. Χ. Ζώης στο Λεξικό Ζακύνθου, β' έκδοση σ. 690, γράφει ότι ο Κ. Πάρτς [γράφε Jos. Partsch] δημοσίευσε στο περιοδικό του Γότθα [γράφε Dr A. Petermanns Mitteilungen aus justus perthes' Geographischer Anstalt... 37. Band, 1891. VII. Gotha, σσ. 161-174 : Die Insel Zante. Von Prof. Dr. J. Partsch] τοπογραφικό σχεδιάσμα (17^{ου} αιώνα) του Κάστρου της Ζακύνθου. Η πληροφορία τούτη είναι ανακριβής. Ο Παρτς, στο ίδιο περιοδικό, σ' άλλη εργασία του σχετική με την Κεφαλονιά, παρουσιάζει ένα τοπογραφικό σχεδιάσμα της περιοχής του Κάστρου του Αγίου Γεωργίου.

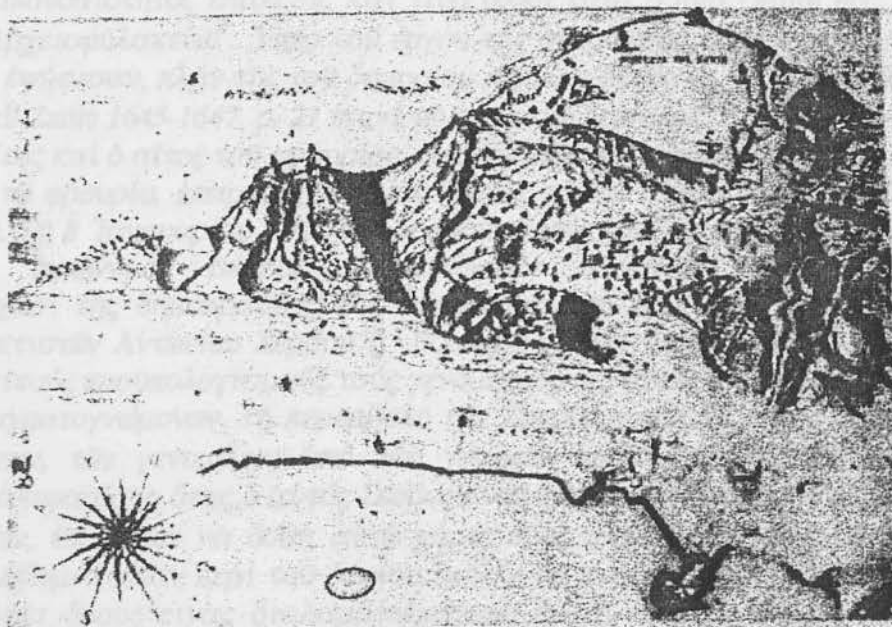
Τα οχυρωματικά έργα του Κάστρου, ύστερ' από κάθε μεγάλο σεισμό, αναθερμαίνονται το ίδιο αιώνιο παράπονο των ντόπιων, που υπερασπίζονται αδιάκοπα και ηρωικά τα «μεθυσμένα» εκείνα τείχη: - Θέλουμε μιαν επισκευή οριστική, με

¹ Βλ. Κώστα Καιροφύλα, Ιστορικές σελίδες. Η Ζάκυνθος κατά το 1579, περ. «Ιόνιος Ανθολογία», έτος ΙΓ' τεύχος 129, Αθήναι, Δεκέμβριος 1939, σ. 303-304.

² Βλ. Ντίνος Κονόμος, Ζακυνθινά Χρονικά (1485-1953), ό.π. 27. Ο σεισμός αυτός μνημονεύεται από τον αρχιεπίσκοπο Νικόλαο Κατραμή, «Φιλολογικά Ανάλεκτα Ζακύνθου», ό.π., σ. 461-462, με τη λαθεμένη χρονολογία του επόμενου χρόνου 1592. Το χρονολογικό αυτό λάθος υπάρχει και στις εργασίες του Π. Χιώτη, Ιστορική άποψις περί σεισμών κλπ., περ. «Κυψέλη», ό.π., σ. 174 και Λ. Χ. Ζώη, Οι εν Ζακύνθω σεισμοί, περ. «Αι Μούσα», 1 (1893), αριθ. φύλλ. 11, σ. 164.

κατάλληλα οικοδομικά υλικά, που θ' αντιμετώπιζει αποτελεσματικά τον υποχθόνιο Εγκέλαδο και την αναπότρεπτη φθορά του Χρόνου.

Μαζί με τους σεισμούς και τις εχθρικές επιδρομές, ας θυμηθούμε και τη μάστιγα των πυρκαγιών του Κάστρου. Η τραγικότερη εκδηλώθηκε το φθινόπωρο του 1636. Μέσα στους αλλεπάλληλους σεισμούς εκείνου του καιρού, που ρήμαξαν όλα τα σπίτια του τόπου, πήρε φωτιά η μπαρουταποθήκη του Κάστρου και σκοτώθηκαν αρκετοί άνθρωποι¹.

Εικόνα 6. Φραγκίσκου Alberti : Το Κάστρο της Ζακύνθου (σχέδιο). Archivio di Stato - Venezia

Με την έναρξη του μεγάλου Κρητικού πολέμου και πριν ακόμα πέσουν τα Χανιά στα χέρια των Τούρκων (Μάης 1645) φτάνουν στη Ζάκυνθο, απεσταλμένοι της βενετικής κυβέρνησης, ο γενικός προνοητής θάλασσας (proveditor general da mar) Ιωάννης - Βαπτιστής Grimani, ο πολεμάρχος (στρατηγός) Gildas και πολλοί μηχανικοί, με σκοπό την καλύτερη οχύρωση του Κάστρου. Ο Grimani εγκαταστάθηκε στο μέγαρο του προβλεπτή κι ανάλαβε, με περισσή επιμέλεια και φροντίδα, την επιστάσια και παρακολούθηση της κατασκευής των οχυρωματικών έργων του Κάστρου. Ταυτόχρονα διευθύνει σοβαρές στρατιωτικο-ναυτικές επιχειρήσεις και αποστολές του μεγάλου Κρητικού πολέμου. Πολλοί επιφανείς και αφανείς ντόπιοι αγωνίζονται ηρωικά στην Κρήτη, ενώ το Τζάντε γίνεται σταθμός και ορμητήριο των χριστιανικών δυνάμεων. Έπρεπε, λοιπόν, το Κάστρο, ν' αποκτήσει τώρα την ανθεκτική εκείνη οχύρωση, που θα το προστάτευε αποτελεσματικά όχι μόνο από τις επιθέσεις του εχθρού, αλλά και από το ... γλυκοτάραμα του Εγκέλαδου.

Στο προσεισμικό Αρχαιοφυλακείο Ζακύνθου υπήρχαν ογκώδεις φάκελοι εγγράφων αναφερομένων στην οχύρωση του Κάστρου της παραπάνω χρονικής περιόδου, που συνοδεύονταν με σχέδια, κλπ. Από τον ανεκμετάλλευτο αυτό ιστορικό αμμήτο, που ερεύνησε ο Λ. Χ. Ζώης, ελάχιστα μόνο πράγματα έδωσε ο ίδιος στο φως της δημοσιότητας, σε σπάνιο σήμερα δημοσίευσμά του. Κι ενώ οι φάκελοι αυτοί, μαζί

¹ Βλ. Marcello Bonito, Terra Tremante, Napoli 1891.

με άπειρους άλλους έγιναν στάχτη και καπνός τον Αύγουστο του 1953¹, ό,τι περίσσεψε από την ανακοίνωση του Λ. Χ. Ζώη αποτελεί ασφαλώς αναντικατάστατη πηγή. Γράφει, ανάμεσα σ' άλλα, ο Ζώης: «[...] Βραδύτερον και άκριβώς έν έτει 1645 ή ένετική Κυβέρνησις έπεμψεν εις Ζάκυνθον τόν γερουσιαστήν Ιωάννην-Βαπτιστήν Γρυμάνην, ώς Διοικητήν και Ινκουίζήτορα μετά του πολεμάρχου Γκίλντας (Gildas) και πολλών μηχανικών, οι όποιοι και κατά τας χαλεπάς εκείνας ήμέρας διέταξαν την κατασκευήν των τριών πυλών του όχυρώματος (penelino) και της γωνίας Μινώτου μέχρι της έτέρας γωνίας, ένθα λήγει τό αυτό όχύρωμα, ώς επίσης όγκωδεστάτας και μεγίστης σπουδαιότητος επάλξεις και τινά άλλα έργα (Libro Ordini ecc. 1641-1646 παρά τῷ Αρχαιοφυλακείῳ)². Υπέρ του έργου της όχυρώσεως ταύτης και οί Σύνδικοι Ζακύνθου ένήφισαν, πλην της του δημοσίου ταμείου δαπάνης, 12 χιλ. ρεάλια (Atti di Consiglio di Zante 1645-1647, p. 21 παρά τῷ Αρχαιοφυλακείῳ).[...] Επίσης κατεμετρήθη ότε διφυρίτης και ό σίτος του φρουρίου, όπως έν ανάγκη, άποσυρομένου του λαου της νήσου έν τῷ φρουρίῳ, επαρκέση εις τας χρείας αυτού (Όρα άνωτέρω Libro Ordini 1641-1646). Τῆ 8 Ιανουαρίου 1647 διά δημοσίας προκηρύξεως ό έκτακτος προβλεπτής Ζακύνθου Ιερώνυμος Βέμβος προσεκάλεσεν άπαντας τούς κτίστας όπως συμμετάσχωσι της δημοπρασίας της όχυρώσεως του φρουρίου. Του αρχιτεχνίτου όμως των κτιστων Αντωνίου Σέρβου ή Βορδέρη μειοδοτήσαντος κατά ταύτην, μετά τούς σχετικούς προϋπολογισμούς τούς γενομένους παρά του μηχανικού Veneda και άλλων πραγματογνώμωνων, τῆ παρεμβολῆ των Συνδίκων και ύπ' όψει ληφθεισών των έκμισθώσεων, των γενομένων υπό των γενικῶν προβλεπτῶν Τζώρτζη³ και 'Ιω. Γρυμάνη, άπεφασίσθη όπως ό αυτός Σέρβος αναλάβη την κατασκευήν του έργου άντι 500 ρεαλίων, επί πλέον να δοθῆ αὐτῷ χάρις προς άπελευθέρωσιν ενός εξορίστου⁴. Όπως δέ λάβωμεν ιδέαν περι του όποιου έμελλε να κατασκευασθῆ έργου παρέχομεν έν περιλήψει δρους τινάς διαλαμβανομένους έν τῆ άνωτέρω δημοπρασία, τῆ επ' όνόματι του Σέρβου κατακυρωθείση.

Τό, κατά τό σχέδιον του μηχανικού, εκτός του Πύργου Dell' Acquilla, όχύρωμα, έδει να κατασκευασθῆ έντός δύο μηνῶν από της ήμέρας της δημοπρασίας, διατεθειμένων προς τουτο καθ' εκάστην 15 εργατῶν. Η περιφέρεια του έργου έδει να είναι 30 ένετικῶν μέτρων. Τό μέν ύψος του τείχους από του μέσου της προσόψεως της προς την γωνίαν της κεκλεισμένης θυρίδος να είναι 20 ένετικῶν ποδῶν, τό δέ πάχος κατά τό βάθος του θεμελίου 12, και κατά την επιφάνειαν αὐτου 6 και άνωθι της ζώνης πόδας 3. Η κλίσις του τείχους έδει να είναι ενός ποδός ανά 4 πόδας ύψους, οί

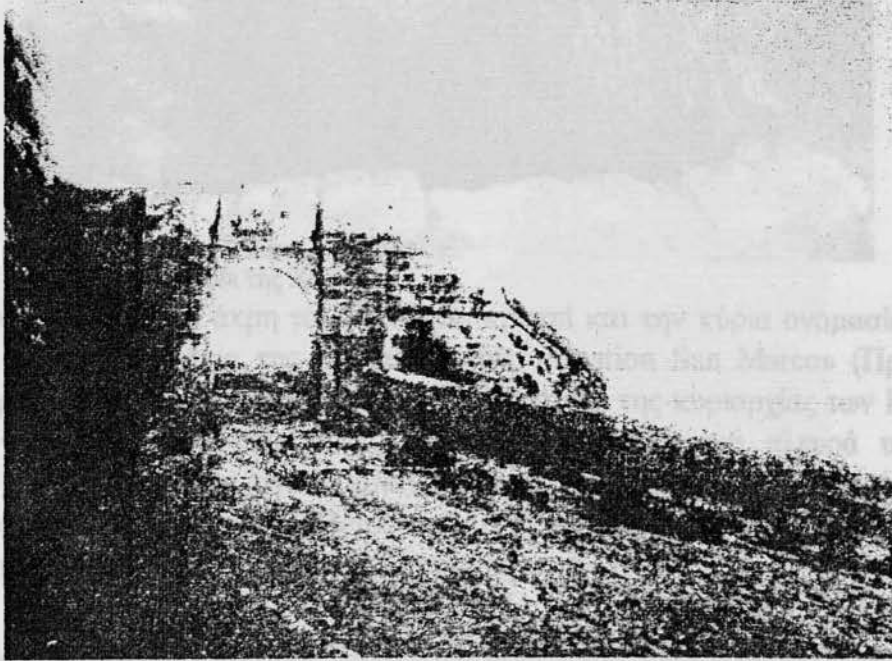
¹ Όσα και να λέμε ή να γράφουμε, η μοιραία εκείνη χρονολογία θα ορθώνεται πάντα εμπρός μας και μέχρι την τελευταία μας στιγμή σαν αληθινός εφιάλτης.

² Ο Ζώης παραπέμπει και στα πολύτιμα χειρόγραφα βιβλία «Libro Ordini et Terminazioni» και «Atti di Consiglio di Zante», μοναδικές πηγές της τοπικής ιστορίας, που σώζονταν στο προσεισμικό Αρχαιοφυλάκειο και, δυστυχώς, καταστράφηκαν κι αυτά.

³ Αλοΐσιος Τζώρτζης, γενικός προνοητής της θάλασσας 1640-1641.

⁴ Πρόκειται πιθανότατα για τον πολιτικό εξόριστο Ανδρέα Σέρβο ή Βορδέρη (Μπουρδέρη), της «μαϊστράντζας (συντεχνίας) των χτιστάσων», στενό συγγενή του τότε «πρωτομάστορα» (αρχιτεχνίτη) της ίδιας συντεχνίας Αντώνη Σέρβου ή Βορδέρη. Ο Ανδρέας Βορδέρης αναφέρεται σε τοπικό συμβόλαιο της «μαϊστράντζας των χτιστάδων» της 12 Δεκεμβρη 1620, καθώς επίσης σε αναφορά των Συνδίκων Ζακύνθου στο γενικό προβλεπτή Αντώνιο Πιζάνι (7 του Θεριστή 1631) σαν ένας από τους κυριότερους υποκινητές του Ρεμπελιού των Ποπολάρων. Ο τότε «πρωτομάστορας» της μαϊστράντζας των χτιστάδων Αντώνης Σέρβος ή Βορδέρης, αναλαμβάνοντας το έργο αυτό, εξήτησε, όπως φαίνεται, από τις βενετικές αρχές, την άπελευθέρωση του εξορίστου επαναστάτη στενού συγγενή του (αδελφού ή πατέρα) κι εκείνες δέχτηκαν, με τον όρο της καταβολής οικονομικής εγγύησης (βλ. την παρακάτω υποσημ. Αριθ. 1).- Βλ. Λ. Χ. Ζώη, Αι εν Ζακύνθω Συντεχνίαι, εν Ζακύνθω 1893, σ.78 - Διον. Ρώμα, Το Ρεμπελιό των Ποπολάρων, τόμος πρώτος, σ. 510.

δὲ πρόταφροι ν' ἀπέχωσιν ἀλλήλων 10 πόδας ὕψους, ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας τοῦ θεμελίου, πλάτους μὲν 2 ποδῶν, πλάτους δὲ 5. Αἱ ἐξωθι τοῦ ὀχυρώματος προσόψεις ἔδει πᾶσαι νὰ ἔχωσι λίθους ἀκρογωνιαίους, μετὰ τῶν ὑδροροῶν αὐτῶν, καλῆς ἐργασίας. Ἡ ὑποχρέωσις τοῦ ἐργολάβου ἔληγε μετὰ τὴν ἀποπεράτωσιν τῆς ἐργασίας, ἦτοι μετὰ τὴν τοποθέτησιν τῆς περίξ ζώνης. Ἐν ἣ δὲ περιπτώσει τὸ ἔργον, ἐλλείπει στερρῶν θεμελίων, κατεστρέφετο, ὑπεχρεοῦτο ὁ ἐργολάβος εἰς τὴν ἐκ νέου καὶ ἰδίᾳ δαπάνῃ κατασκευὴν αὐτοῦ, τοῦ δημοσίου ὑποχρεομένου μόνον νὰ παρέχη αὐτῷ τὴν ἄμμον, τὴν ἄσβεστον, δέκα ἐργατικὰς χεῖρας καθ' ἐκάστην καὶ τ' ἀναγκαῖα ἐργαλεῖα, ἐπιστρεπτέα μετὰ τὸ πέρας τῆς ἐργασίας. Ἡ πληρωμὴ τῶν 500 ρεαλίων ἔδει νὰ γίνῃ εἰς τρεῖς δόσεις, ἡ δὲ χάρις ὑπὲρ τοῦ ἐξορίστου ὀψέποτε ἤθελε ζητηθῆ παρὰ τοῦ ἐργολάβου, ὑποχρεοῦ νὰ καταβάλλῃ ἀνάλογον εἰς τρεῖς δόσεις ἐγγύησιν¹. Τὸ ἔργον, παρὰ τοῦ μηχανικοῦ καὶ ἄλλων πραγματογνωμόνων ἐπιτηρούμενον, ἔδει νὰ εἶναι σύμφωνον πρὸς τὸ σχέδιον, τὸ δὲ ὀχύρωμα ἔδει νὰ ὀνομασθῆ, « Ὀχύρωμα Βέμβου» (Atti di Consiglio di Zante 1641-1646)²».

Εικόνα 7. Οι Τρεις Πόρτες του Κάστρου (οι δύο πλαϊνές χτισμένες).

Ας δούμε τώρα ποιες εἶναι οἱ παραπάνω οχυρώσεις, που μνημονεύονται στη συνοπτική, ἀλλὰ καὶ πολύτιμη ανακοίνωση του Ζῶη.

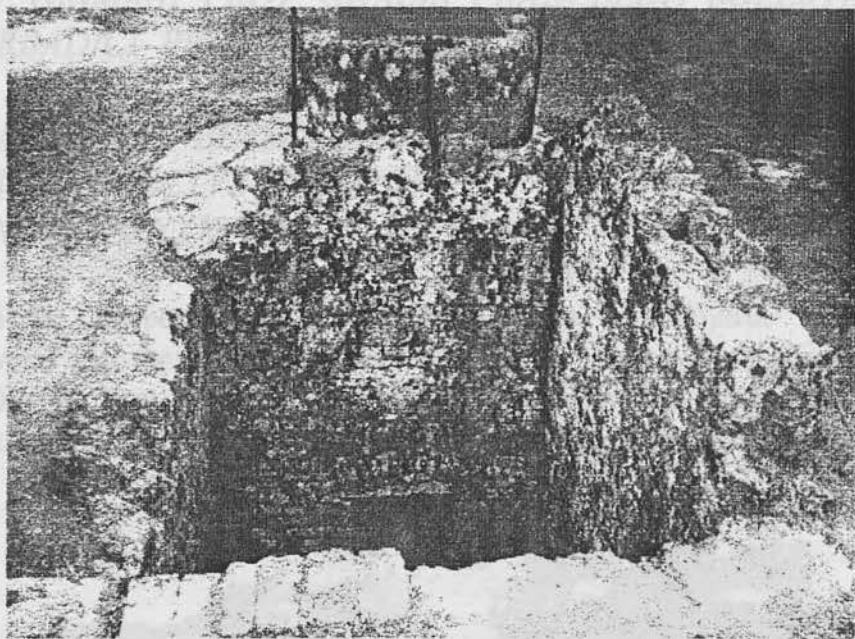
Απὸ ἀνέκδοτο ἕως τώρα σχέδιο τοῦ Κάστρου (18^{ου} αἰώνα), που σώζεται στο Archivio di Strato τῆς Βενετίας καὶ δημοσιεύεται στο βιβλίο αὐτό καὶ στη σελ. 27, σημειώνονται ονομαστικά τα ἐξῆς ερεῖσματα τοῦ Κάστρου : Ο μέγας προμαχῶνας τῆς βορειοανατολικῆς πλευρᾶς «Rev.[elin] Grimani» καὶ λίγο παρὰ πάνω το «Rev: Tre Porte»³, (εἰκ 7) με εἴσοδο (πύλη) που οδηγοῦσε στα ριζὰ του Καστρόλοφου καὶ στη

¹ Ὅπως εἶναι φανερό, ἔδινε πίσω τα λεφτά που ἔπαιρνε για τὸ ἔργο ο Αντώνης Σέρβος ἢ Μπουρδέρης, προκειμένου νὰ λευτερωθῆ ὁ στενός του συγγενής!

² Λ. Χ. Ζῶη, Ἱστορικόν σημείωμα. Το Φρούριον Ζακύνθου, εφημ. «Ἐλπίς», Ζάκυνθος, αριθ. 1702-3, 18 καὶ 25 Μαΐου 1908.

³ Σε παλιά τοπικά συμβόλαια διαβάζει κανεὶς τὴν τοπωνυμία «Στες τρεῖς πόρτες τοῦ Κάστρου». Οἱ τρεῖς πύλες τοῦ οχυρώματος φαίνονται σε φωτογραφία (1870-1875 περίπου) δημοσιευμένη στο βιβλίο του Ουίλλιαμ Μίλλερ «Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (1204-1566). Μετ. Σπυρ. Π. Λάμπρου» Ἀθήνα, 1909-1910, τόμος δεύτερος, σ.228. Ἀργότερα ἐκλείσαν τις δύο ἀκραίες πύλες ἀφήνοντας μόνο τὴ μεσιανή. Σχέδιο καὶ περιγραφή τοῦ οχυρωματικοῦ αὐτοῦ ἔργου, ὅπως σωζόταν ἀλλαγμένο καὶ

Stada Larga (Πλατεία Ρούγα)¹. Στο άκρο της βορειοδυτικής πλευράς των τειχών υπάρχει το έρεισμα της «γωνίας Μινώτου»: «Rev. Minoto»². Στη δυτική «γωνία» (οχύρωμα) διαβάζουμε «Posto del Pozzeto» (Θέση του Πηγαδιού)³ (εικ. 8) και στη νότια «Revelin Delaquila»⁴.

Εικόνα 8. Το πηγάδι της Χώρας.

Η νοτιοανατολική άκρη του Κάστρου κρατεί και την κύρια ονομασία του, που πήρε από τα πρώτα χρόνια της Βενετοκρατίας «Bastion San Marco» (Προμαχώνας Αγίου Μάρκου). Εκεί αρμούριζε, σ' όλο το διάστημα της κυριαρχίας των Βενετών, η παντιέρα του Αγίου Μάρκου⁵. Τέλος στην ανατολικοδυτική πλευρά υπάρχει το οχύρωμα, με την πύλη και την Καμπάνα, που ξαναχτίζεται το 1647 παίρνοντας τ' όνομα του προβλεπτή Αμβρόσιου Bembo, αλλά δεν σημειώνεται η επωνυμία τούτη στο μεταγενέστερο σχέδιο του Κάστρου (18^{ος} αιώνας).

Η πύλη του «οχυρώματος Μπέμπου», με την Καμπάνα, οδηγούσε, από παλιότερα, στο Αιγιάλο και κλείστηκε οριστικά το 1738, όταν ο δρόμος εκείνος καταστράφηκε. Πάνω από την όμορφη και κλεισμένη αυτή πύλη, που σώθηκε απ'

μισοερειπωμένο στις αρχές του εικοστού αιώνα παρουσιάζει ο αρχιδούκας της Αυστρίας Λουδοβίκος Σαλβατόρ στο βιβλίο του Zante: Specieller Theil. Prag. Druck und Verlag von Heinr. Mercy Sohn. 1904. Τόμος Β', σελ. 91-92.

1 Στα χρόνια των Βενετών, ο καλντεριστοστρωμένος δρόμος, που ένωνε το Κάστρο με τον Αιγιάλο ή κάτω πόλη, ονομαζόταν «Strada Giustiniana». Στα νεώτερα χρόνια κρατούσε την επωνυμία «Σαρτζάδα».

2 Ορισμένα μέλη της τοπικής οικογένειας Μινώτου υπερασπίστηκαν ηρωικά το Κάστρο. Εκείνο τον καιρό ήταν διορισμένος διοικητής του Κάστρου ο Σταματέλος Μινώτος.

3 Πρόκειται για το περίφημο «Πηγάδι τση χώρας [Κάστρου]», που βρισκόταν στην οχυρωμένη εκείνη θέση.

4 Ο Πιέρος Ντελάκβιλας ή Ντελακουίλας υπήρξε νομικός σύμβουλος και προκουρατόρος (επίτροπος) των ανταριασμένων ποπολάρων του 1628. Η φαμελιά του ιδίου γράφτηκε στο λίμπρο ντόρο τον ίδιο εκείνο χρόνο του Ρεμπελιού.

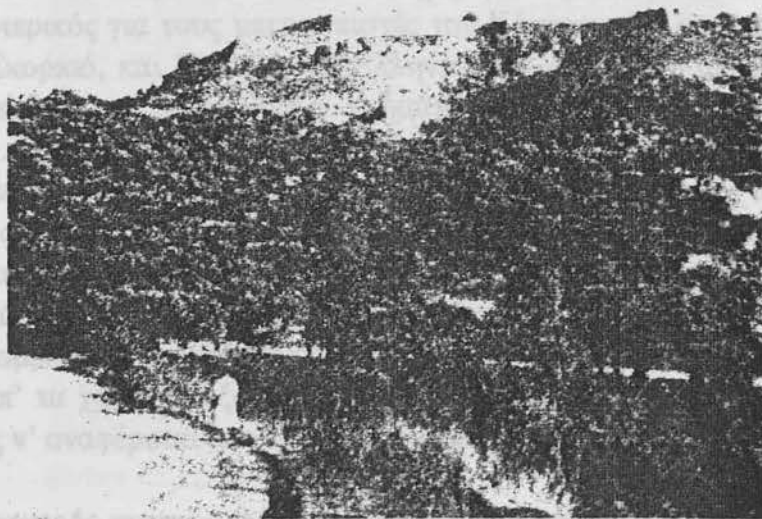
5 Τα ερείσματα ξεχωρίζουν ευκρινέστερα και με περισσότερες λεπτομέρειες στο χάρτη του Κάστρου της Ζακύνθου, που σχεδίασε ο κοσμογράφος V. M. Coronelli.

όλους τους μεταγενέστερους σεισμούς (ακόμα και του 1953) είναι χαραγμένες οι εξής επιγραφές:

*FRANCISCI MOLINO DVCIS SERENISSIMIS AVSPICIIS
IO. BART. GRIMANI PROV. GNALIS PRAECELETI SOLERTIA
ANT. BARBADICI PROV. VICILANTIA INCOLAR. SVMPTV
ET OPERE*

*REVELLINVS PHIL. BESSETTI. D. VERNERA.
BARBADICVS ERECTVS INGENIO
anNO DNI mDCXXXVI¹.*

Από τις επιγραφές αυτές μαθαίνουμε και τα ονόματα των μηχανικών (αρχιτεκτόνων) του οχυρωματικού εκείνου έργου, αληθινού μνημείου της τοπικής ιστορίας. Όσο για τους ντόπιους, που εργάστηκαν εκείνο τον καιρό στα τείχη και τα οχυρώματα, ήταν οι ίδιοι πάντα «μάρτυρες» αγγαρευμένοι χωρικοί, χωρίς καμιά αμοιβή!

Εικόνα 9. Η βορινή πλευρά του Κάστρου.

Εδώ θα χρειαστεί να μεταφέρουμε ορισμένα σύντομα, αλλά χαρακτηριστικά αποσπάσματα της πολύτιμης ανακοίνωσης που έκανε η αείμνηστη Σοφία Αντωνιάδη στο Τρίτο Πανιώνιο Συνέδριο, με τίτλο «Κατάστιχο του 1645 περί της οικονομικής καταστάσεως της Ζακύνθου»². Τ' αποσπάσματα τούτα είναι σχετικά με πρόσωπα της οχύρωσης του Κάστρου στους μήνες Νοέμβρη και Δεκέμβρη 1645: «[...] Ο Νικόλαος Σιγούρος³ είναι επί κεφαλής 30 απλών Ελλήνων οπλιτών (*fanti greci*) κατά διαταγή του ενδοξότατου Ant. Molin⁴. Κατέχουν την *riazza d' armi* [...].⁵ Των πυροβολητών [του

¹ Βλ. Daniel Quinn, Των τελευταίων αιώνων επιγραφές Ζακυνθινές, περ. «Αρμονία» Αθήναι 3 (1902) σ. 556-557.

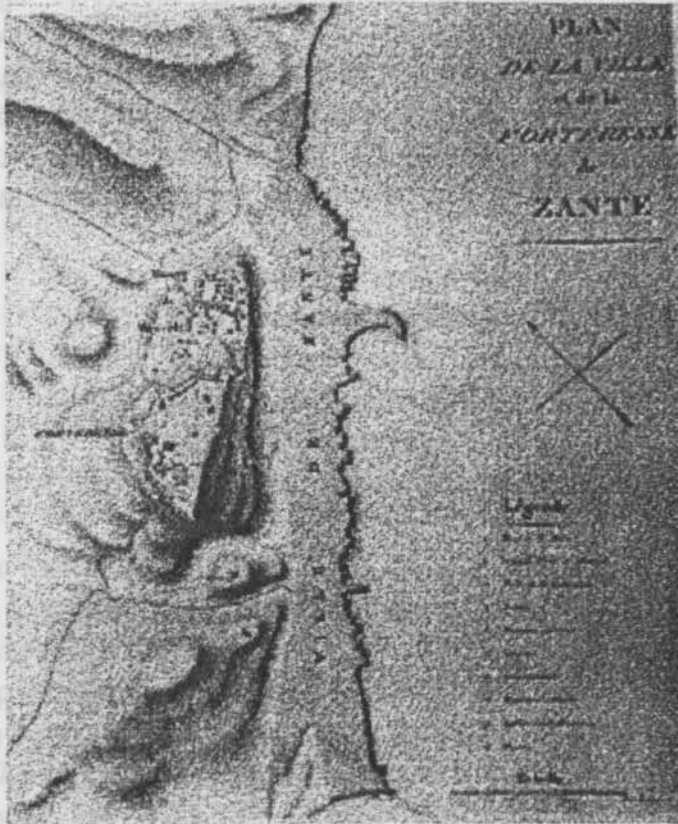
² Βλ. Πρακτικά Τρίτου Πανιωνίου Συνέδριου 23-29 Σεπτεμβρίου 1965. Τόμος πρώτος, εν Αθήναις 1967, σσ. 6-15.

³ Η άγνωστη έως τώρα στρατιωτική δράση του Νικολάου Σιγούρου αναφέρεται στην εργασία «Ανέκδοτα έγγραφα της Ζακυνθινής Οικογένειας Σιγούρου».

⁴ Αντώνιος Nolin, προβλεπτής Ζακύνθου 1941-1643.

⁵ Άγνωστο έως τώρα τοπωνύμιο της περιοχής του Κάστρου.

Ένας άλλος εχθρός του Καστρόλοφου ήταν οι αλληπάλληλες ζημιές του από τους ίδιους του ντόπιους. Η ανάγκη έσπρωχνε πολλούς να βγάζουν πέτρες από τη πλαγιά, ενώ ταυτόχρονα καλλιεργούσαν ολόγυρα το έδαφος έως τις υπώρειες του Καστρόλοφου. Παρ' όλες τις αυστηρές διαταγές των γενικών προβλεπτών της θάλασσας, ινκουϊζιτόρων και τοπικών προβλεπτών, η αξίνα και ο μίνκος των ακαταπόνητων ιδιοκτητών γαίων της περιοχής του Καστρόλοφου, εξακολουθούσαν ασταμάτητα το καταστροφικό έργο τους.

Εικόνα 10. Η πόλη της Ζακύνθου στα 1823

Οι σεισμοί της 14 του Φλεβάρη 1742, της 25 του Γενάρη 1746 και της 11 του Αλωνάρη 1767¹, προξένησαν αρκετές καταστροφές στα τείχη και στους προμαχώνες του Κάστρου. Όπως πάντα, δούλευαν και τώρα οι χωριάτες, αφού ψηφίστηκαν κι εγκρίθηκαν οι ανάλογες πιστώσεις, που (είναι σίγουρο πια) στο μεγαλύτερο μέρος τους ... τσεπώνονταν από τον προβλεπτή και τα «φαγανέλια» του. Έτσι όταν διορθώνονταν οι καταστροφές περίμεναν «οι αρμόδιου» ... εναγωνίως ... δυνατότερο τράνταγμα, για να βγει φυσικά ... μεγαλύτερη μπουκουνάδα !!...

Το καινούργιο ... γλυκοτάραγμα στις 22 του Οκτώβρη του 1791 σκόρπισε παντού ερείπια και πένθος. Ο τρομερός εκείνος σεισμός, όπως αναφέρει σε ειδική πραγματεία του ο ντόπιος (φυσικομαθηματικός) άρχοντας Νικόλαος Σιγούρος δε Σύλλας², είχε σαν επίκεντρο του ... το ίδιο το Κάστρο!

¹ Για τους καταστροφικούς αυτούς σεισμούς βλ. βιβλίο «Ζακυνθινά Χρονικά» (1485-1953), ο.π., σσ. 123-128.

² Relazione dell' orriodo terremoto seguito al Zante à ore tre di notte del 1791 s.v.2 Novembre stile nuovo, dal conte Niccolò Gradenigo Sicuro de Scylla.

Έτσι γκρεμίστηκαν τα δυτικά τείχη, οικήματα και η αποθήκη πολεμοφοδίων του Κάστρου. Ο σεισμός αυτός προξένησε μεγάλες καταστροφές στο νησί και στοίχισε τη ζωή αρκετών ανθρώπων¹.

Με την πτώση της Βενετοκρατίας και τον ερχομό των Δημοκρατικών Γάλλων στο Τζάντε, κατεβαίνει από τον προμαχώνα του Αγίου Μάρκου η σημαία του φτερωτού λιονταριού κι ανεβαίνει η γαλλική (15 του Νοέμβρη 1797). Γράφει ο ιστορικός Παναγιώτης Χιώτης : «Εν Ζακύνθω οι Ιακωβίνοι [οι οργανωμένοι δημοκρατικοί], άμα είδον τα γαλλικά πλοία προσορμίσαντα, ευθύς συναχθέντες ένοπλοι επορεύθησαν εις το Φρούριον εν παρατάξει προηγούμενου του Σ[πυριδωνος Δημητρίου] Ψημάρη, του υπερδημοκρατικού, και κατεβίβασαν την σημαίαν του Αγίου Μάρκου υψώσαντες την γαλλικήν. Και ταύτην έφερον προς τον οχλαρχηγόν Γουήν [τον Γάλλο πρόξενο Κωνσταντίνο Guys]. Οι δε σύνδικοι έπαυσαν και οι άρχοντες εκλείσθησαν εις τας οικίας εκ φόβου. Δημοτικόν δε άσμα περιεσώθη:

Ο Ψημάρης ο καημένος,
Εις το Κάστρο αρματωμένος,
Το σταντάρδο αγκαλιάζει,
Την παντιέρα κατεβάζει,
Εις του Μουσουγίν² την πάει
Και τους άρχοντες σφαλάει. »³

Στις 28 του Οκτώβρη 1798 κατεβαίνει από το σταντάρδο (κοντό) του Κάστρου η γαλλική σημαία. Στη θέση εκείνη αρπουρίζουνε τώρα οι σημαίες των ρωσο-τούρκων, που είναι οι νέοι κυρίαρχοι του Νησιού.

Σύμφωνα με δύο ανέκδοτες έως τώρα εκθέσεις του τότε Ρώσου διοικητή του Τζάντε, μέσα στο Κάστρο εκείνο τον καιρό υπήρχαν 22 βαρέλια μπαρούτης και 28 κανόνια (κατάλληλα και ακατάλληλα) διαφόρου τύπου και διαμετρήματος.

Τα μεσάνυχτα της 8/20 του Φλεβάρη 1801, η επανάσταση του Αντώνιου Μαρτινέγκου κατεβάζει από το Κάστρο, μέσα σ' ένα πανδαιμόνιο πυροβολισμών, τις δύο σημαίες των ρωσο-τούρκων και στη θέση τους ανεβάζει την εγγλέζικη παντιέρα. Ύστερα όμως από επτά μήνες οι Άγγλοι κατεβάζουν, με στρατιωτικές τιμές, τη σημαία τους και ανεβάζουν εκείνη της Επτανήσου Πολιτείας. Οι στρατιωτικο-μουσικές αυτές παράτες, με τ' ανεβοκατεβάσματα έξι σημαίων μέσα σε τέσσερα χρόνια (1797-1801), αφήνουν έντονα τη σφραγίδα τους στο νέο ιστορικό κύκλο της ζωής του πέτρινου γίγαντα. Είναι φανερό πια πως η μακραίωνη και πολύπαθη οχύρωση του Κάστρου παραδίνει τη σκυτάλη της στα χέρια των καινούργιων αφεντικών, που παθαίνονται από τους ήχους των στρατιωτικών παρατάξεων και μουσικών, του πίφερου και της φανφάρας!... Ωστόσο ένας καινούργιος ήλιος ανατέλλει απέναντι, από το Κάστρο του Χλουμούτσι. Ο Έλληνας τυμπανιστής της γκουάρντιας (φρουράς) τον υποδέχεται κάθε αυγή στο Κάστρο του Τζάντε, με την προσδοκία ενός ελεύθερου αύριο....

¹ Για το σεισμό αυτό βλ. στο βιβλίο των Βαρβιάνηδων « Mémoire sur les tremblements de terre dans l'île de Zante », ο.π., σσ.27-33, καθώς επίσης στο « Ζακυνθινά Χρονικά » (1485-1953) ο.π. σ.128.

² Monsier Guys - Μουσουγής.

³ Βλ. Σειράς Ιστορικών Απομνημονευμάτων υπό Π. Χιώτου, τόμος Γ' , ο.π., σ. 576.

Και πάλι το φθινόπωρο του 1807 θα φανεί μια παρδαλή στρατιωτικο-μουσική παράτα στον προμαχώνα του Αγίου Μάρκου. Εκεί κατεβάζουν τώρα τη σημαία της Επτανήσου Πολιτείας και ανεβάζουν εκείνη των Αυτοκρατορικών Γάλλων. Δύο χρόνια αργότερα (φθινόπωρο 1809), με την ίδια ξανά στρατιωτικο-μουσική παράτα, θα κατέβει από το σταντάρδο η γαλλική παντιέρα, για ν' ανέβει, μέσα σε χαλασμό από κανονιές, η αγγλική.

Καιρός είναι πια, μια και θα σταματήσουν αυτά τα ανεβοκατεβάσματα των ξένων σημαιών, να εγκαινιάσουν οι Άγγλοι στο Νησί ... τους λανσιέριδες!... Έτσι χορεύουν τώρα όλοι στο Τζάντε, άρχοντες και ποπολάρτοι. Ακόμα και οι δύσμοιροι χωριάτες έρχονται στη χώρα, όχι για να χτίσουνε τα ρημαγμένα τείχη (ούφου ντου λούφου επήγανε οι τουρκοπειρατές), αλλά για να χορέψουνε το γιαργυτό, με το ταμπουρλονιάκαρο.

Οι Άγγλοι επισκέφασαν την οχύρωση του Κάστρου, καθώς και το δρόμο της Σαρτζάδας (1812). Στο Κάστρο εγκαταστάθηκε μόνιμη αγγλική φρουρά, που έγινε κυρία όλων οικοδομών του.

Τέλος, όταν ήρθε το πλήρωμα του χρόνου υψώθηκε στο σταντάρδο του Κάστρου η Γαλανόλευκη (21 Μαΐου - 2 του Θεριστή 1864), σκορπώντας ιερά ρίγη ενθουσιασμού και συγκίνησης στην αγωνιστική ψυχή του Τζάντε, που τόσο σκληρά πάλεψε με την αγγλική «προστασία»¹ για την αποκατάσταση των απαράγραπτων εθνικών δικαιών και ανθρώπινων δικαιωμάτων.

Τρεις μήνες αργότερα δημοσιεύτηκαν, σε αθηναϊκό περιοδικό, οι εντυπώσεις ενός ξένου από ένα ταξίδι του στη Ζάκυνθο². Διαβάζουμε, ανάμεσα στ' άλλα: «Μακρόθεν έτι καθορᾶ τις τὸ φρούριον ἐπὶ λόφου ὑψηλοῦ καὶ ἐπικειμένου τρόπον τινα τῆ πόλει. Ἐκ τοῦ τόπου ἐκείνου ὁ οφθαλμὸς ἐκτείνεται ἐπὶ τοῦ Ἰονίου καὶ Κρητικοῦ πελάγους καὶ δρᾶττεται σχεδὸν μέρους μεγάλου τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς Στερεᾶς καὶ ἐπισκοπεῖ καὶ τὸ ἐλάχιστον σημεῖον ἐπὶ τοῦ ὀρίζοντος. Ἐπὶ τοῦ φρουρίου ὑπάρχει καὶ τηλεγραφὸς εἰδοποιῶν εἰς τὴν πόλιν καὶ εἰς τὸν λιμένα τὴν ελευσιν πλοίου ὁ τηλεγραφὸς οὗτος συνίσταται εἰς ἴστόν ἔχοντα προεκβολὰς ἑκατέρωθεν καὶ εἰς τὴν δεξιάν τίθεται ἡ σημαία τοῦ καταγομένου πλοίου, ἐὰν ἐρχεται ἐκ τῶν κάτω τοῦ ὀρίζοντος μερῶν, εἰς τὴν ἀριστεράν δὲ, ἐὰν ἐκ τῶν ἄνω· ὑπάρχουσι δὲ καὶ σημεῖα δι' ὧν γίνεται γνωστόν, ἂν τὸ προσπλέον πλοῖον εἶναι πολεμικόν ἢ ὄχι, ἢ ἂν εἶναι ἀτμόπλοιον.»³ (εἰκ 11,12)

» Ἀπείχομεν τέσσαρα ἔτι μίλια μακρὰν τῆς πόλεως, ὅτε εἶδον πολλοὺς τῶν συμπλωτῆρων μου νὰ ἐπισκοπῶσι διὰ τῶν ὀπτῆρων τῶν τοὺς ἐμιμήθην καὶ εἶδον τὴν Ἑλληνικὴν κυανόχρουν σημαίαν, κυματίζουσαν ἐπὶ τῶν τειχῶν τοῦ Φρουρίου, ἐκεῖ, ὅπου ἔτη ὀλόκληρα ἐκυμάτισε ἡ τῶν ξένων, ὀνόματι μὲν προστατῶν, πράγματι δὲ κυριάρχων τῆς ὠραίας Ἐπτανήσου. Εἶχομεν μεθ' ἑαυτῶν πλέον τῶν 40 Ζακυνθίων

¹ Ὅπως πάλεψαν και τ' ἄλλα Νησιά του Ιονίου.

² Βλ. Μ. Ι. Βρατσάνου, Περίπλους εἰς Πελοπόννησον, περ «Χρυσᾶλλίς» Αθήναι, τόμος Β', 15 Σεπτεμβρίου 1864, σ. 525-528.

³ Στην βορειοανατολική μεγάλη ἐπαλξη του Κάστρου, βρισκόταν ἄλλοτε το σπιτάκι «Σινιάλο» (τηλέγραφος ἢ σηματοδότης), δίπλα σε μια πέτρινη βενετσιάνικη σκοπιά, που προεξείχε στην ἄκρη του. Η ωραιότατη ἐκείνη σκοπιά ἔπεσε με το σεισμό της 19 του Γενάρη 1893. Ακόμα στα νεώτερα χρόνια ὅλα τα πλοία, που ἔρχονταν στο Τζάντε, ἀναγγέλλονταν ἀπὸ το «Σινιάλο», με σηκωμένα μπαλόνια στα σκοινιά του.

εργατών, οὓς παρελάβομεν ἐκ Κατακάλου, οἵτινες εἰς τὴν γενικὴν ἡμῶν χαρὰν ετραγώδουν διάφορα ἄσματα μετὰ μέλους καὶ ἄρμονίας συνήθους τοῖς Ἰονίοις.»

Εικόνα 11. Το «σινιάλο» στο Κάστρο και η εκκλησία του Αγ. Νικολάου (αργότερα Χρυσοπηγής). Σχέδιο Αναστασίου Sargini. Ζάκυνθος 1855.

Εικόνα 12. Το «σινιάλο».

Ύστερα από την ένωση της Επτανήσου με την Ελλάδα άρχισε ο αφανισμός του Κάστρου. Το καλοκαίρι του 1872, όταν αποφασίστηκε να εκτεθεί το Κάστρο από την ελληνική κυβέρνηση σε δημοπρασία, ο ιστορικογράφος Παναγιώτης Χιώτης έστειλε στον τότε Δήμαρχο Ζακυνθινών την παρακάτω αναφορά, που σώθηκε από αντίγραφο του Λ. Χ. Ζώη:

«Κύριε Δήμαρχε Ζακυνθίων

Άκούω ότι τὸ φρούριον Ζακύνθου τίθεται εἰς δημοπρασίαν παρὰ τῆς Κυβερνήσεως. Γινώσκεις ὅτι εἰς τὰ τοιχοδομήματα αὐτοῦ ὑπάρχουσιν ἐπιγραφαί¹

¹ Εκτός από τη σωζόμενη κι εντοιχισμένη γνωστή επιγραφή στην κλεισμένη από παλιότερα πύλη του Κάστρου υπήρχαν όπως φαίνεται κι άλλες που αποτοιχίστηκαν και είναι άγνωστο τι απέγιναν.

καὶ ἐμβλήματα τῶν πρώην παρελθουσῶν Κυβερνήσεων Βενετίας¹, Γαλλίας καὶ Ἐπτανησίου Πολιτείας², μαρτύρια τῶν πατέρων μας ἐπὶ τοῦ παρελθόντος. Καλὸν διὸ νὰ τὸ προβλέψητε, ὅπως οἱ ἐπιγεγραμμένοι οὗτοι λίθοι διασωθῶσιν ἐκ τῆς καταστροφῆς καὶ μεταφερθέντες εἰς τὴν δημοσίαν Βιβλιοθήκην τῆς νήσου ἡμῶν διατηρῶνται. Οὗτος ἐποιήθη καὶ ἐν Κερκύρα, ὅτε ἐπεσκεύαζον οἱ Ἄγγλοι τὰ φρούρια καὶ παρεκατέθεντο ὅλους τοὺς μνημονευτικούς ἐκείνους λίθους εἰς τὸ τότε μουσεῖο τοῦ Ἰονίου κράτους. Ἐλπίζω δὲ ὅτι ἡ ὑμετέρα φιλοπατρία πρὸς τοσαύτας φροντίδας ἅς καταβάλλει ὑπὲρ τῆς προόδου τοῦ δήμου ἡμῶν, θέλει ἐνεργήσῃ διὰ πάσης δραστηριότητος εἰς τὸ νὰ συνεννοηθῇ μετὰ μηχανικῶν καὶ ἐργολάβων ὅπως διασωθῶσιν οἱ λίθοι οὗτοι. Ἡ δὲ ἱστορία τῆς Ζακύνθου πρὸς τὰς ἀλλὰς ἀγαθοεργίας τοῦ Φραγκίσκου Τζουλάτου δημάρχου ἡμῶν, θέλει διαμνημονεύσει καὶ τοιαύτην φιλοτιμίαν πρὸς ὑποδειγματισμὸν τῶν μεταγενεστέρων καὶ ὁδηγίαν τοῦ μέλλοντος.

Ἐν Ζακύνθῳ 18 Ἰουλίου 1872.

Ὁ συνδημότης Π. Χιώτης.»

Ἀπὸ τὸ 1864 μέχρι τὸ 1886 ἔγιναν στὸ Τζάντε 640 σεισμοί! Τα τείχη τοῦ Κάστρου (τώρα που δεν χρειάζονταν για καμιά ἀμυνα) ἔμεναν ὄρθια κι ασάλευτα!... Οἱ σεισμοί ὅμως τοῦ 1893 ἐρίξαν μέρος ἀπὸ τὶς ἀνατολικές καὶ δυτικές ἐπάλξεις.

Ὑστερα ἦρθε ἡ σιωπὴ καὶ ἡ λησμονιά. Τείχη, ἐπάλξεις, προμαχώνες καὶ τουφεκίστρες μαύρισαν οἱ πέτρες καὶ χορτάριασαν. Τα κανόνια τοῦ Κάστρου σκούριασαν καὶ μεταφέρθηκαν στὸ λιμάνι γιὰ τὶς πρυμάτσες τῶν караβιών.

Οἱ σεισμοί τοῦ Αὐγούστου 1953 ρήμαξαν ἀκόμα μιὰ φορά τὴν ἐπιβλητικὴ καὶ παλαικὰ Ομορφιά τοῦ Κάστρου³, χωρὶς ὅμως καὶ νὰ τὴν ἀφανίσουν⁴.

¹ Βλ. Λ. Χ. Ζώη, Οδηγὸς Μουσείου Ζακύνθου, ἐν Ζακύνθῳ 1934, σ. 36, ἀριθμοὶ καταλόγου 207, 212. - Ἐπίσης βλ. Γ. Ε. Τυπάλδου, Ζακυνθινὰ οικόσημα, «Ἐπετηρὶς Ἐταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν», ἔτος Ε', Ἀθήναι 1928, σ. 341.

² Εἶναι ἀγνωστὴ ἡ τύχη τῶν ἀνάγλυφων αὐτῶν ἐμβλημάτων τῆς Γαλλίας καὶ τῆς Ἐπτανήσου Πολιτείας, που υπήρχαν ἄλλοτε στὸ Κάστρο τοῦ Τζάντε.

³ Ἀνάμεσα στὶς τόσες καταστροφές που ἔπαθε τότε τὸ Κάστρο, σημειώνουμε ἐδῶ ἐκείνη τῆς 13 Αὐγούστου 1953, ὥρα 4 μ.μ., ὅταν ἔπεσε ἀπὸ νοτιοανατολικὴ ἀκρὴ τοῦ ἡ ἐπάλξη τοῦ Ἁγίου Μάρκου. Ἐμείνε ὄρθιο μόνο τὸ ἓνα τρίτο τοῦ τόξου τῆς. Ἄς προσθέσουμε ἐδῶ καὶ κάτι ἄλλο που ξεχάσαμε νὰ ἀναφέρουμε παραπάνω. Τὸ Κάστρο εἶχε ὑπόγειες οχυρώσεις καὶ κρύπτες, που ἀκόμα μένουν ἀγνωστες καὶ ἀνεξερεύνητες.

⁴ Ἡ ἀχάλαστὴ συγκόλληση ὀρισμένων οχυρώσεων (ὅπως ἐκείνες τοῦ 1506), που μένουν ἀπείραχτες, θα μπορούσε νὰ ἐξηγηθεῖ ἀπὸ τὸ γεγονὸς ὅτι κατασκευάστηκαν πιθανότατα με πορτοσολάνα καὶ ἀσπράδι ἀβγού.

Οπως είναι γνωστό, η παλαιότερη ακρόπολη του Τζάντε, γνωστή στην Ιστορία με την επωνυμία Ψωφίς¹, άπλωνε και ξετύλιγε τα Κυκλώπεια τείχη στη νότια θέση του σημερινού ερειπωμένου Κάστρου. Σε εκείνο το μέρος έγινε αναμφισβήτητα γεωλογική καταστροφή, ολοφάνερη στο μεγάλο κενό που χωρίζει τη νοτιοανατολική άκρη του κρυμμένου στον πευκώνα Κάστρου από το διπλανό λόφο του Εξήντα Βελονιού. Έτσι αναρωτιέται αμέσως κανείς: Πότε πρωτάνοιξε το χάσμα εκείνο του Καστρόλοφου, που εξαφάνισε την αρχαία Ψωφίδα, μ' όλα τα σημάδια της ζωής και του πολιτισμού της;

Οι διάφοροι ερευνητές της ιστορίας του Τζάντε, από τα παλιότερα χρόνια ως τις μέρες μας, δεν μπόρεσαν ν' απαντήσουν ικανοποιητικά και μ' επιστημονική μέθοδο στο παραπάνω ερώτημα. Η έλλειψη συγκεκριμένων πηγών για το χρονολογικό προσδιορισμό της γεωλογικής αυτής καταστροφής, που δημιούργησε το μεγάλο κενό θάβοντας την αρχαία Ψωφίδα, τους οδήγησε στην αναζήτηση ορισμένων εικασιών ή προσωπικών συμπερασμάτων, χωρίς κανένα ουσιαστικό ιστορικό στήριγμα.. Έτσι πλανήθηκαν όχι μόνο εκείνοι, αλλά και οι μεταγενέστεροι ερευνητές, που στηρίχθηκαν ανεπιφύλακτα στις υποθετικές και ανεξακρίβωτες αυτές απόψεις.

Πρώτος ο δυτικός επίσκοπος Ζακύνθου Κεφαλληνίας Balthassare Maria Remondini στο βιβλίο του «De Zakynthi antiquitatibus, et fortuna commntarius, Venetis MDCCLVI [=1756]», παραπέμποντας στο χρονικό του Βυζαντινού συγγραφέα Μιχαήλ Δούκα για το μεγάλο σεισμό του Τζάντε της 16 Απριλίου 1513², υποστηρίζει ότι τότε έγινε η κατακρήμνιση του Καστρόλοφου, που αφάνισε στο χάσμα της την ακρόπολη της Ψωφίδα³.

Αργότερα (1478) ο Ζακυνθινός άρχοντας Νικόλαος Σέρρας, στην ανέκδοτη έως τώρα μετάφραση (από το λατινικό στο ιταλικό), διόρθωση και συμπλήρωση του παραπάνω βιβλίου του Balthassare Maria Remondini⁴, έγγραφε ότι η καταστροφή εκείνη έγινε «τρεις αιώνες πριν από τα χρόνια μας, όπως προκύπτει από τις αρχαίες

¹ «[...] Αρκάδες εκ της Ψωφίδος, λαβόντες αρχηγόν της μεταναστεύσεως αυτών τον Ζάκυνθον υιόν του Δαρδάνου, μετώκησαν εις την Νήσων περί το 1537 π.Χ. και οικοδόμησαν την ακρόπολιν. Και εκ μεν του αρχηγού της αποικίας εκλήθη ομωνύμως όλη η Νήσος Ζάκυνθος, εκ δε των Ψωφιδίων η ακρόπολις Ψωφίς.» Βλ. Ιστορικά Απομνημονεύματα της Νήσου Ζακύνθου υπό Π. Χιώτου, τόμος πρώτος. Κέρκυρα, εν τη Τυπογραφία της Κυβερνήσεως 1819, σελ. 70.

² Στο χρονικό του Δούκα, όπως και στην παραπομπή του Ρεμοντίνι αναγράφεται η χρονολογία λαθεμένη: 1514 αντί της σωστής 1513.

³ Ο ντόπιος χρονικογράφος Διονύσιος Βαρβιάνης βασίστηκε κι αυτός ανεξέταστα στην παραπομπή του Ρεμοντίνι. Έτσι έγινε παραδεκτή απ' όλους η λαθεμένη αυτή χρονολογία γύρω από την αρχική καταστροφή της αρχαίας ακρόπολης Τζάντε. Βλ. και Paolo Merkati «Saggio storico statistico della città ed isola di Zante »[Zante] 1811, σ. 21. Ο Π. Χιώτης, ωστόσο, στο βιβλίο του «Ιστορικά Απομνημονεύματα Ζακύνθου», τόμος πρώτος, ο.π., σ. 48, γράφει: «Τα δε καταβυθισθέντα τείχη της πόλεως,, τα οποία υπέλαβεν ο Ρεμονδίνης ως τα της αρχαίας, ήσαν της οικοδομηθείσης (sic) επί των εκ Νεαπόλεως Δετοκίων, οίτινες περιεχαράκωσαν αυτήν πριν της εισβολής των Τούρκων επί Αμουράτ Β', οι δε Βενετοί επισκευάζοντες επέκτειναν τον περίβολον βορείως επί οχυρώσει όλης της συνοικίας.»

⁴ Την εργασία του Νικόλαου Σέρρα είχε αντιγράψει ο συμβολαιογράφος Διονύσιος-Γεώργιος Βαρβιάνης στον κώδικα του «Χρονικά», που καταστράφηκε από τη σεισμοπυρκαγιά Ζακύνθου τον Αύγουστο του 1953. Ο τίτλος της εργασίας αυτής του Νικολάου Σέρρα είναι ο εξής: «Storia antica e moderna della Città ed Isola di Zante, scritta già in Latino da Mr Balthassar Maria Remondini ed ora tradotta in italiano e riformata, coretta ed arricchita di molte considerabili aggiunte. Studio e fatica di Niccolò Serra. 1784.» Ευτυχώς, αντίγραφο της εργασίας του Νικολάου Σέρρα, καμωμένο από ανώνυμο, ανακάλυψε στη Βενετία η ερευνήτρια φιλόλογος Ιφιγένεια Αναστασιάδου.

πηγές.» Ο ίδιος, ωστόσο, παραλείπει να παραπέμψει στις πηγές αυτές. Είναι φανερό όμως ότι έχει υπ' όψη του το γνωστό χρονικό του βυζαντινού ιστορικού Γεώργιου Φραντζή για τους καταστρεπτικούς σεισμούς της άνοιξης του 1469, που αφάνισαν την Αγία Μαύρα (Λευκάδα), την Κεφαλλονιά και τη Ζάκυνθο¹. αλλά και πάλι καμιά ιδιαίτερη μνεία δεν γίνεται στο χρονικό αυτό σημείωμα του Φραντζή για την απίστευτη αλλά και αληθινή εκείνη θεομηνία.

Είναι αλήθεια ότι οι προγενέστεροι του 1469 καταστρεπτικοί σεισμοί του Τζάντε ήταν άγνωστοι στους τοπικούς ερευνητές. Υποχρεωτικά, λοιπόν, σταματούσανε όλοι στον αρχαιότερο γνωστό τους σεισμό του 1469². Αλλά ποιος μπορεί να μας βεβαιώσει ότι την άνοιξη εκείνου του χρόνου σκίστηκε η γης κι κατάπε το μεγαλύτερο μέρος της Ψωφίδας, με τα Κυκλώπεια τείχη, τα αρχαία κτίρια και τους ανθρώπους της; Η λογική μας αναγκάζει να δεχτούμε ότι μια τέτοια πρωτοφανή θεομηνία, αν είχε συμβεί από το 1469 κι αργότερα, θα μνημονευόταν από τους παραπάνω χρονικογράφους.

Ας ρίξουμε τώρα μια ματιά στο παρακάτω απόσπασμα: «Κυριακός ὁ ἐξ Ἀγκῶνος, ἐπισκεφθεὶς τὸ 1437 τὴν Ζάκυνθον, γράφει τὰ ἐξῆς εἰς σελίδα 37 τοῦ «*Epigrammata reperta ad illyticum*»: «κατὰ τὸ ἔτος 1437, τὴν τρίτην τῶν Νόννων τοῦ Αὐγούστου, ἀφικόμεθα εἰς τὴν Ζάκυνθον, [...] καὶ ἀνήλθομεν εἰς τὴν πόλιν, τὴν φέρουσαν τὸ αὐτὸ ὄνομα. Εἰς αὐτήν, καίτοι πάντα τὰ ἀξιωματικόμενα ἔχουν καταστραφῆ διὰ μέσου τῶν μακρῶν αἰώνων, ἐν τούτοις ἦσαν καταφανῆ τὰ ἴχνη τοῦ παρελθόντος μεγαλείου, ἀποδεικνυομένου ἐκ λειψάνων τειχῶν, τὰ ὁποῖα δύναται νὰ θαυμασθῶν ἀκόμη, κατασκευασμένων ἀπὸ κολοσσιαίου λίθου».³

Όταν ανέβηκε, λοιπόν, ο διάσημος Καλαβρός περιηγητής Κυριάκος ο Αγκωνίτης στην κορυφή του Καστρόλοφου, που ήταν και η μεσαιωνική πόλη του Τζάντε, αντίκρισε - όπως γράφει ο ίδιος - λείψανα δηλαδή α πο με ι ν ά ρ ι α της αρχαίας ακρόπολης. Μήπως η μαρτυρία τούτη του 1437 αποτελεί απόδειξη μιας άγνωστης προηγούμενης θεομηνίας, που έθασε το μεγαλύτερο μέρος τους τα Κυκλώπεια τείχη της Ψωφίδας.

Ο Ιταλός καθηγητής της Γεωλογίας Arturo Issel είδε κι άγγιξε, γύρω στα 1890, τα απομεινάρια των Κυκλώπειων τειχών της Ψωφίδας, που είχαν πέσει προς τη μεριά του Κάμπου⁴. Ο Issel σε επιτόπια γεωλογική έρευνα⁵, υποστήριξε ότι στη ψηλότερη

¹ Βλ. Georgii Phranze Protovestiarium Chronicon, lib.III, p. 126. Venetiis 1733, in fol.

² Ο κατάλογος των σεισμών Ζακύνθου (1469-1863), που θεωρείται από τους ερευνητές σαν ο πιο σημαντικός, περιέχεται στο βιβλίο «Mémoire sur les tremblements de terre dans l'île de Zante par M. M. D. G. Barbiani et B.-A. Barbiani avec une introduction par M. Alexis Perrey» (Extrait, Mémoire de l'Académie de Dijon, τόμος XI, 1863). Ωστόσο ο κατάλογος αυτός είναι ελλιπής. Ο Ιταλός δόκτορας των Φυσικών Επιστημών Giovanni Agamennone αναγράφει άγνωστους αρχαίους σεισμούς του Τζάντε (από το 464 π.Χ.), καθώς επίσης μεσαιωνικούς και νεώτερους μέχρι το 1894. Βλ. το δεύτερο κεφάλαιο της πολύτιμης εργασίας «Intorno di feomeni sismici osservati, nell'isola di Zante durante il 1893. Relazione del Prof. A. Issel e dott. G. Agamennone». (Annali dell'Ufficio Centrale di Meteorologia e Geodinamica. Vol. XV. Parte I. 1893). Επίσης καταλόγους των σεισμών Ζακύνθου βλ. στον Π. Χιώτη, Ιστορική έποψη περί σεισμών εν Ελλάδι και ιδίως εν Ζακύνθω, περ. «Κυψέλη», έτος Γ', Ζάκυνθος 1886, φύλλ. 46 και 47, και στου Λ. Χ Ζώη, Οι εν Ζακύνθω σεισμοί, περ. «Αι Μούσαι», έτος Α', Ζάκυνθος 1893, φύλλ. ΙΑ' - έτος Α', φύλλ. ΙΘ'.

³ Βλ. Κώστα Καιροφύλα, Η Ζάκυνθος όπως την είδαν οι περιηγηταί, «Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος», τόμος ένατος, Αθήνα 1930, σελ. 171.

⁴ Σήμερα δεν βρίσκεται κανείς ούτε σημάδι τους, καθώς σκεπάστηκαν από τη γης.

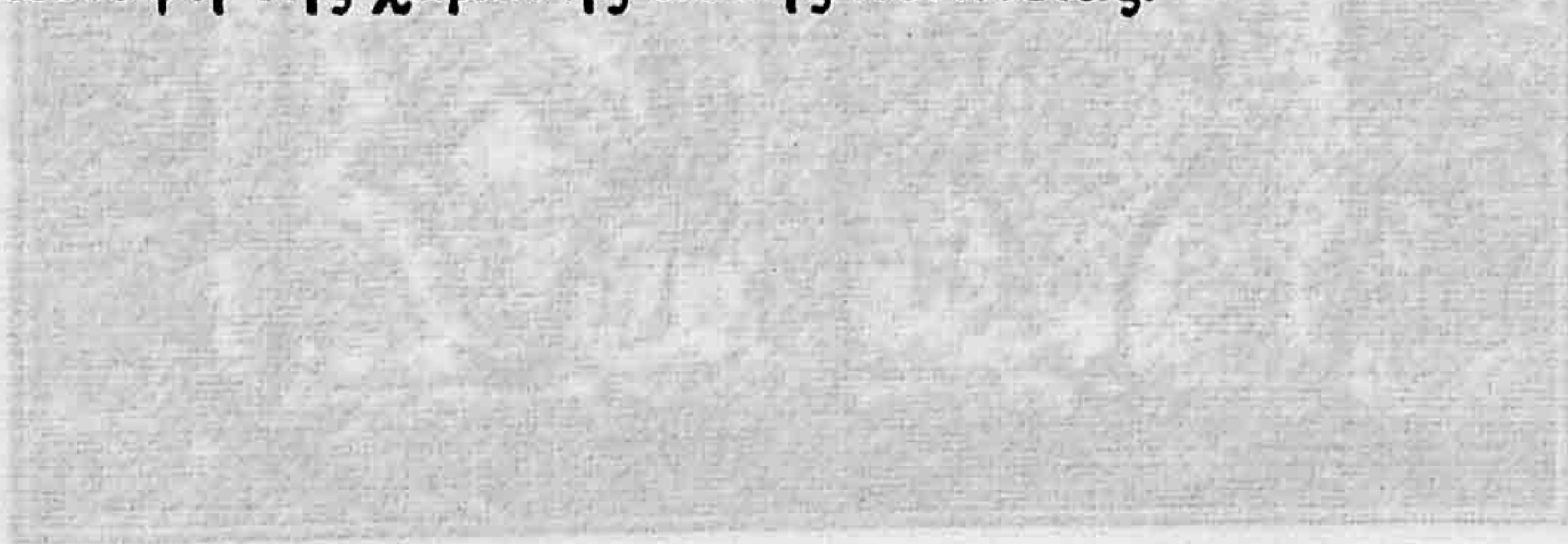
⁵ Βλ. L'isola d'oro di Arturo Issel (Nuova Antologia, Vol. LXVI, serie IV, 16 dicembre 1896).

νότια θέση του σημερινού ερειπωμένου Κάστρου έγινε κατακρήμιση, προετοιμασμένη από διάβρωση, που απόσπασε ένα κομμάτι του λόφου¹ ίσαμε διακόσια μέτρα μήκος. Πότε όμως έγινε η κατακρήμιση αυτή; Ο Issel, σε προγενέστερη εργασία του², ακολούθησε την τοπική παράδοση του σεισμού του 1514 (γράφει 1513) που μνημονεύεται στις παραπάνω πηγές. Ωστόσο ο ιστοριοδίφης Λ. Χ. Ζώης αναφέρει ότι το κομμάτι του Καστρόλοφου και τα απομεινάρια των Κυκλώπειων τειχών κατρακύλησαν με το σεισμό του 1469³. Αλλά ο Ζώης δεν παρουσιάζει καμία έγγραφη μαρτυρία, για την υποστήριξη της άποψης αυτής.

Με τον ίδιο τρόπο θα μπορούσε να προβάλλει κανείς και την τοπική προφορική παράδοση, ότι το θαμμένο αυτό κομμάτι του Καστρόλοφου αποτελούσε συνέχεια της μεσαιωνικής πόλης, που άρχιζε από το σημερινό ύψωμα της αλλοτινής εκκλησίας του Προφήτη Ηλία κι έφτανε ίσαμε τη λατινική μητρόπολη του Παντοκράτορα (Domo ή San Salvatore)⁴. Όμως ότι και να πει κανείς για το ζήτημα της χαμένης ακρόπολης του Τζάντε, θα είναι μάταιο, χωρίς επίσημα και ατράνταχτα ντοκουμέντα. Έτσι αδυνατεί οπωσδήποτε για την ώρα ή έρευνα στο χρονολογικό προσδιορισμό (έστω και υποθετικό!) της αρχής του σημερινού κενού του Καστρόλοφου, που δημιουργήθηκε στο πέρασμα των αιώνων.

Οι γεωλογικές αναστατώσεις και μεταβολές, που ακολούθησαν ύστερα από αλληπάλληλους διαιώνιους σεισμούς και από την ιδιοσυστασία του νεροδιάλυτου εδάφους του Καστρόλοφου⁵, καθώς επίσης οι εξοντωτικές εισβολές τόσων επιδρομέων (Γότθων, Ούννων, Βανδάλων, Σαρακηνών, Νορμανδών, Πιζαίων, και Σταυροφόρων) έκρυσαν ίσως για πάντα κάθε αχνάρι της αρχαίας ακρόπολης του Τζάντε. Όσο για την αρχαία περιώνυμη πόλη, με τις λαμπρές οικοδομές, τους ναούς και το στάδιό της, που μνημονεύονται από κλασικούς συγγραφείς, δεν απόμεινε τίποτα από αυτήν. Τι έγινε όλος αυτός ο αλλοτινός κόσμος;

Ο χώρος που εκτεινόταν η αρχαία πολιτεία και η προβυζαντινή αργότερα ήταν ο ίδιος με εκείνον της μεσαιωνικής των Ορσίνη και δε Τόκκων, καθώς επίσης και των Βενετών, δηλαδή το ψηλότερο σημείο του Καστρόλοφου, με την προέκταση του Μπόχαλη και του Αρίγκου. Δυστυχώς η αρχαιολογική σκαπάνη δεν εργάστηκε ποτέ ως τώρα, για την αποκάλυψη της χαμένης αυτής πολιτείας.

¹ Ο λόφος του Κάστρου, όπως είναι γνωστό, είναι της πλειοκαίνου διαπλάσεως της τριτογενούς περιόδου του καινοζωικού αιώνα και για αυτό αντιστέκεται λιγότερο στους σεισμούς. Το ύψος του λόφου είναι γύρω στα διακόσια μετρά.

² «Intorno di fenomeni sismici osservati nell' issola di Zante durante il 1893 e.c.» ο.π., σελ. 3.

³ Βλ. περ. «Αι Μούσαι», Ζάκυνθος 1 Ιουνίου 1926, αριθμ. φυλλ. 788 σελ. 1.

⁴ Ο συμβολαιογράφος και φιλικός Διονύσιος -Γεώργιος Βαρβιάνης είχε καταχωρίσει την τοπική αυτή παράδοση στον κατεστραμμένο πολύτιμο κώδικά του «Χρονικά». Ο Π. Χιώτης στην εργασία του «Ιστορική έποψις περί σεισμών κλπ.», ο.π., σελ. 274, γράφει «1592 Ζάκυνθος. Κατεστράφη φρούριον, απεστάθη το βουνόν του Αγίου Ηλία.» Πώς να βρει όμως έτσι κανείς άκρη και λογαριασμό;

⁵ Αιώνες ολόκληρους, όσοι πολιορκούσαν το Κάστρο, δεν μπορούσαν εύκολα να ανοίξουν λαγούμια και να το υπονομεύσουν, εξ αιτίας της ιδιοσυστασίας του εδάφους του.

Ο ερευνητής της αρχαίας πόλης του κάστρου έχει αμέσως να αντιμετωπίσει μια σειρά από προβλήματα και εμπόδια. Καταρχήν οι ίδιες οι σωζόμενες αρχαιότητες είναι ελάχιστες. Και οι λόγοι πολλοί, με κύριο τις φυσικές αιτίες. Οι καταστρεπτικοί σεισμοί αλλά και η έλλειψη γενικά κατάλληλης πέτρας για οικοδόμηση έγιναν αιτία για την καταστροφή των κτισμάτων ακολουθήσαν η ανακύκληση και η επαναχρησιμοποίηση του παλαιότερου οικοδομικού υλικού. Και όσα όμως κινητά αρχαία (λίθινα, πήλινα ή μεταλλικά) έδωσε κατά καιρούς η ζακυνθινή γη, και φυλάσσονταν σε ιδιωτικές ή δημόσιες συλλογές, επανειλημμένα έγιναν θύματα διαρπαγής, όπως κατά την Βενετοκρατία και την Αγγλοκρατία, ή σεισμών, όπως πιο πρόσφατα το 1953.

Επόμενη δυσκολία οι ελάχιστες ιστορικές πληροφορίες. Οι αρχαίοι ιστορικοί (Ηρόδοτος, Θουκυδίδης, Ξενοφών, κ.α.) πολύ λίγο αναφέρονται σε ιστορικά γεγονότα που έχουν σχέση με την Ζάκυνθο - ιδιαίτερα με το Κάστρο της- και θα μας έδιναν πληροφορίες για την οικιστική εξέλιξη του νησιού, τουλάχιστον κατά τους ιστορικούς χρόνους, την 1^η χιλιετία π.Χ. Επίσης ελάχιστες αρχαίες επιγραφές, σε λίθο ή χαλκό, είναι γνωστές από το νησί, και καμία δεν σώζει δημόσιο κείμενο, όπως ψηφίσματα του δήμου, οικονομικές αποδόσεις ή προξενίες. Οι ελάχιστες σωζόμενες αφορούν έργα ιδιωτικής δραστηριότητας, όπως αναθήματα ή επιτύμβια.¹

Επιστέγασμα των δυσκολιών: οι μηδαμινές αρχαιολογικές έρευνες στο νησί. Με τις ανασκαφές θα ήταν δυνατόν να επισημανθούν αρχαίοι οικισμοί, αρχαία νεκροταφεία, τόποι λατρείας κ.α., που θα συνέθεταν το οικιστικό σύνολο του νησιού κατά την αρχαιότητα.

Στη κατανόηση της αρχαίας οίκησης στη Ζάκυνθο πρωταρχικό ρόλο παίζει, όπως είναι φυσικό, η γεωγραφική φυσιογνωμία του νησιού². Η αλυσίδα των βουνών που διασχίζει το νησί, από βορρά προς νότο, δημιουργεί μια ορεινή ζώνη αποτρεπτική για εκτεταμένη κατοίκηση λόγω της απουσίας εκεί καλλιεργήσιμης γης. Αντίθετα, στα ανατολικά του νησιού υπάρχουν πεδινές, εύφορες περιοχές, που ασφαλώς καλλιεργήθηκαν από νωρίς. Η αξιολόγηση από αυτές τις πεδινές περιοχές βλέπει προς τον πλατύ, ανοικτό κόλπο του Αλυκανά και των Αλυκών στα βορειοανατολικά.

Στα σύνορα των δύο τμημάτων του νησιού, του ορεινού δηλαδή και του πεδινού, υπήρχε φαίνεται στην αρχαιότητα, όπως και σήμερα, μια σειρά οικισμών (πρβλ. τα σημερινά χωριά Χαρτάτα, Καταστάρι, Σκουλικάδο, Μελινάδο, Μαχαιράδο, Παλαιόκαστρο, Λιθακιά). Η θέση τους στους πρόποδες των βουνών και όχι στη μέση της πεδιάδας επέτρεπε μια στοιχειώδη ασφάλεια και δεν καταλάμβαναν, έτσι, για κατοίκηση μέρος της πολύτιμης καλλιεργήσιμης έκτασης.

Ο πλούσιος διαμελισμός των ακτών του νησιού επέτρεπε από την άλλη μεριά την άμεση επαφή των κατοίκων με τη θάλασσα. Στο δυτικό άκρο του μεγάλου κόλπου Λαγανά, στα νότια, σχηματιζόταν ο φυσικός λιμένας του Κεριού, ενώ στην ανατολική πλευρά του νησιού υπήρχαν ο λιμένας του Κάστρου, της πόλης της Ζακύνθου, και βορειότερα εκείνος του κόλπου των Αλυκών. Η δυτική ακτή του νησιού είναι γενικά

¹ Τα σημαντικότερα αποσπάσματα αρχαίων κειμένων για την Ζάκυνθο τα έχει συγκεντρώσει ο O.Riemann, *Recherches archeologiques sur les iles ioniennes*, 111, Zante, Παρίσι 1880, σ. 3 κ.ε, (ελληνική μετάφραση του κειμένου του Riemann στο περιοδικό *Περιπτλούς*, τχ. 21-22, Ζάκυνθος 1989, σσ. 27-28) επίσης Λ. Ζώης, *Ιστορία της Ζακύνθου*, Αθήνα 1955, σ. 12 κ.ε. Για τις επιγραφές: IG, IX, 1(1897), αρ. 600-609.

² Λ. Ζώης (σημ.2), σ.20 κ.ε.

απόκρημνη και απρόσιτη βλέπει προς το ανοικτό πέλαγος, εκτός από μερικούς μικρούς όρμους, όπως αυτός της Έξω Χώρας, μακριά από το χωριό Καμπί.

Εκτός από τη γεωγραφική φυσιογνωμία του νησιού, η ίδια η θέση του μέσα στο χώρο του νότιου Ιονίου έχει σημαντική σημασία για την κατανόηση των θέσεων οίκησης και των επιρροών που δέχτηκε.

Απ' όλη την προϊστορική περίοδο βρέθηκε μόνο ένα εργαλείο από πυριτόλιθο, το οποίο χρονολογείται στη νεότερη νεολιθική περίοδο (4.500-3.000 π.Χ.). Πρόκειται για ένα ξέστρο από μελί πυριτόλιθο, με αρκετά υψηλό βαθμό κρυστάλλωσης. Το εργαλείο αυτό βρέθηκε αστρωματογράφητο στις επιχώσεις του ναού του Σωτήρα. Προφανώς – πράγμα που ισχύει και για τις άλλες εποχές και δεν θα το επαναλάβουμε – η θεμελίωση των ενετικών κτιρίων έχει καταστρέψει τις επιχώσεις των ιστορικών και προϊστορικών χρόνων σε πολύ μεγάλο βαθμό. Αν όμως, σε επλεγμένο μέρος, γίνονταν δοκιμαστικές τομές, οι οποίες θα έφταναν μέχρι το παρθένο έδαφος, δεν θα μπορούσε να αποκλεισθεί και η ανεύρεση τέτοιων επιχώσεων.

Εικόνα 1. Σχεδιάγραμμα του Κάστρου και της παλιάς πόλης της Ζακύνθου (χαλκογραφία).

Για κείνους που περιέπλεαν την Πελοπόννησο, η Ζάκυνθος ήταν το πρώτο και νοτιότερο νησί του Ιονίου που συναντούσαν μετά τα Κύθηρα, είτε έρχονταν από το νότο, δηλαδή την Κρήτη, είτε από την ανατολή, δηλαδή το Αιγαίο. Αυτό έχει σημασία για θαλάσσιες επικοινωνίες καθώς και για τις μεταφορές των ιδεών και των πολιτιστικών υλικών αγαθών, ιδιαίτερα κατά τη μυκηναϊκή εποχή, που η ναυσιπλοία δεν ήταν ακόμη τόσο αναπτυγμένη. Δεν πρέπει να είναι τυχαίο ότι τα πρωϊμότερα μυκηναϊκά ευρήματα του Ιονίου διαπιστώνονται γενικά στη Ζάκυνθο, και ειδικότερα στο νότιο τμήμα της, γύρω από το κόλπο του Λαγανά. Είναι φανερό ότι τα ευρήματα αυτά της Ζακύνθου πρέπει να εξετασθούν και σε σχέση με τα πρώιμα μυκηναϊκά ευρήματα των Κυθήρων.¹

¹ J. N. Coldstream - G. L. Huxley, *Kythera. Excavation and studies*, Λονδίνο 1972. Στα κύθηρα αντιπροσωπεύεται καλά η ΥΕ.ΠΑ (-ΥΜ.ΙΒ) περίοδος, σε αντίθεση με τις μεταγενέστερες μυκηναϊκές περιόδους.

Η υστεροελλαδική [ΥΕ] ή μυκηναϊκή εποχή, ως γνωστόν καλύπτει χρονικά στην κυρίως Ελλάδα το β' μισό της 2^{ης} χιλιετίας π.Χ., δηλαδή από το 1550 π.Χ. περίπου μέχρι το 1100 π.Χ., και δείγματα σχεδόν όλων των φάσεων του πολιτισμού αυτού έχουν βρεθεί στη Ζάκυνθο.

Κατά τη περίοδο της μέγιστης διάδοσης του μυκηναϊκού πολιτισμού στον Ελληνικό χώρο δηλαδή κατά το 14^ο και 13^ο αι. π.Χ (ΥΕΙΙΙ Α-Β περιόδους), νέοι οικισμοί φαίνεται να προστέθηκαν σ' αυτούς που ήδη προϋπήρχαν στο νησί, όπως αυτός στην Καλογέρα του Βασιλικού, στο νότο.¹

Τότε φαίνεται ότι οικήθηκε και φυσικά οχυρός λόφος, όπου το μεταγενέστερο κάστρο της Ζακύνθου, στην ανατολική ακτή του νησιού. Τούτο μαρτυρούν λίγα ακόμη στοιχεία, όπως τεμάχια αγγείων και απαιτούνται οπωσδήποτε ανασκαφικές έρευνες για την επιβεβαίωση της άποψης αυτής.²

Ωστόσο αν και είναι φανερή η συμμετοχή της Ζακύνθου στην εξάπλωση του Μυκηναϊκού πολιτισμού στο νότιο Ιόνιο κατά το 14^ο και τον 13^ο αι. π.Χ.³ είναι ενδιαφέρουσα επίσης η απουσία —μέχρι τώρα τουλάχιστον— στοιχείων που θα έδειχναν ότι το νησί κατοικήθηκε και κατά την επόμενη ΥΕΙΙΙΓ εποχή δηλαδή κατά τον 12^ο και μέχρι τις αρχές του 11^{ου} αι. π.Χ. Το γεγονός είναι αξιοπερίεργο, αφού στη γειτονική Κεφαλληνία και στη ΒΔ Πελοπόννησο έχουν διαπιστωθεί πολλά κέντρα οίκησης της εποχής αυτής, και θα περίμενε κανείς να συμμετέχει και η Ζάκυνθος σ' αυτή την πολιτιστική ενότητα.⁴ Οι λόγοι διακοπής της οίκησης παραμένουν άγνωστοι και μόνο μελλοντικές έρευνες είναι δυνατόν να δώσουν μια απάντηση στα ερωτήματα που γεννιούνται.

Επίσης αξιοπερίεργο είναι ότι δεν έχουμε καθόλου στοιχεία για οίκηση στο νησί και κατά τους χρόνους που ακολούθησαν την κατάρρευση του μυκηναϊκού κόσμου και κατά την πρώιμη εποχή του Σιδήρου. Κανένα απολύτως εύρημα από το νησί δεν μπορεί να αποδοθεί στους τέσσερις αυτούς αιώνες, δηλαδή από το 1100 μέχρι περίπου το 700π.Χ. Είναι πιθανόν το γεγονός να οφείλεται στην ελλιπή αρχαιολογική έρευνα που έχει γίνει στο Κάστρο γιατί είναι δύσκολο να πιστέψει κανείς ότι το εύφορο νησί έμεινε εντελώς έρημο και ακατοίκητο σε όλη αυτή τη μακρά περίοδο της ιστορίας

¹ Βλ. και τις γενικότερες αναφορές π' αυτή την ερώτηση V.R.d'A. Desborough, *The Great Dark Ages*, Λονδίνο 1972, σ. 90. Για τη σύγκριση κατάστασης στη γειτονική Κεφαλληνία Π. Γ. Καλλιγιάς, «Η Οικιστική Κεραμική», Πρακτικά Ε' Διεθνούς Πανεπιστημίου Συνεδρίου, 1960, 3, Αργυρούλι 1991, σ. 117-118.

¹ Κερκυραϊκά Χρονικά XV (1970), σσ. 122'130. Η σημαντικότερη μέχρι σήμερα αρχαιολογική θέση της εποχής είναι το Καστέλλο, στη νότια Ζάκυνθο, όπου τα ευρήματα μαρτυρούν την ύπαρξη την ύπαρξη οικισμού της πρώιμης εποχής του Χαλκού. Ο H.Zorfe, PZ, 24 (1937), σσ. 158-163, επεσήμανε εκεί λίθινα εργαλεία, ενώ η S.Benton περισυνέλεξε τμήματα ενδιαφέρουσας προϊστορικής χειροποίητης κεραμικής που κατέθεσε στη συλλογή της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα. Βλ. επίσης Δ. Θεοχάρης, Η αυγή της Θεσσαλικής Προϊστορίας, Βόλος 1967, σ. 38.

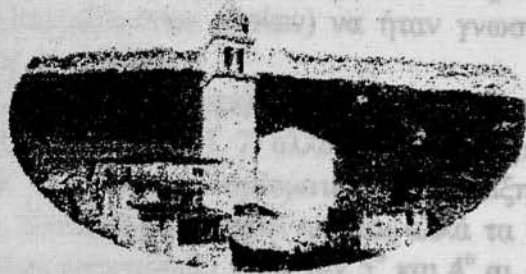
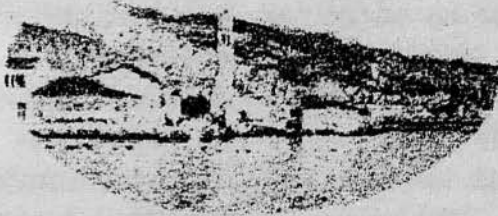
² Περισυλλογή προϊστορικής κεραμικής στην περιοχή του Κάστρου: S. Benton (σημ 9), σελ.217 Π. Καλλιγιάς, ΑΔ,27 (1972) Χρονικά, σ. 494. πρβλ. P.Hope-Simpson (σημ.9), σ.155 (G.7). Στη συλλογή της Αγγλικής Αρχαιολογικής Σχολής στην Αθήνα, όπου η Benton κατέθεσε τα λίγα τεμάχια αγγείων που περισυνέλεξε, δεν αναγνωρίζονται τεμάχια προϊστορικής εποχής από το Κάστρο.

³ Για την ΥΕ.ΙΙΙΑ-Β περίοδο στο νότιο Ιόνιο βλ. H.Waterhouse, BSA 68(1973), σσ.23-24. Αγαλλοπούλου (σημ.24), σσ.213-214. Για την επαφή της ΝΔ. Αχαΐας με το Ιόνιο βλ. Th. Papadopoulos, (σημ. 15), σ.132.

⁴ Για την ΥΕ. ΙΙΙ περίοδο στην Κεφαλληνία βλ. V.R.d'A. Desborough, *The Last Mycenaean and their Successors* Οξφόρδη 1964, σ.103 κ.ε. επίσης Π. Γ. Καλλιγιάς, «Η Μυκηναϊκοί Κράνη της Κεφαλλονιάς», Αρχαιολογία, 1 (Αθήνα 1981) σ. 77 κ.ε.. Για την Αχαΐα: Th. Papadopoulos (σημ 5), σ.172 κ.ε., επίσης για τη σημαντική θέση «Τείχος Δυμαίων»: R.Hope-Simpson (σημ.9), σ.155 (G 6)

του. Πάντως αξίζει να σημειωθεί ότι το ανάλογο φαινόμενο παρατηρείται και στη γειτονική Κεφαλληνία.¹

Το πρώτο στοιχείο που γνωρίζουμε από τους ιστορικούς χρόνους είναι το ίδιο το όνομα του νησιού: Ζάκυνθος, όπως αναφέρεται στα Ομηρικά έπη, που συντέθηκαν στο β' μισό του 8^{ου} αι. π.Χ.² κατά τα χρόνια αυτά φαίνεται ότι δημιουργήθηκε ο κύριος και ομώνυμος οικισμός της Ζακύνθου, οπου παρέμεινε ο μόνος βασικός οικισμός του νησιού σε όλη τη διάρκεια της αρχαίας ιστορίας του. Ιδρύθηκε στο λόφο, όπου το μεταγενέστερο Κάστρο, στην ανατολική πλευρά του νησιού, που βλέπει προς την Πελοπόννησο, και πάνω από φυσικό όρμο. Ο λόφος αυτός φαίνεται ότι οχυρώθηκε νωρίς, και η οχυρή ακρόπολη είχε την ιδιαίτερη ονομασία «Ψωφίς»,³ όπως η ομώνυμη αρκαδική πόλη, με την οποία τη συνδέει η μεταγενέστερη παράδοση.⁴

Εικόνα 2,3. Άποψη της πόλης.

Η πόλη η ίδια θα αναπτύχθηκε στις μαλακές πλαγιές του λόφου, ενώ τα νεκροταφεία θα δημιουργήθηκαν έξω από την κατοικημένη περιοχή, σύμφωνα με πάγια τακτική των αρχαίων. Οι μεταγενέστερες οχυρωματικές εκτεταμένες κατασκευές του Κάστρου έχουν καταστρέψει σχεδόν εντελώς τα λείψανα της αρχαίας ακρόπολης και του οικισμού, αλλά μελλοντικές ανασκαφές ασφαλώς θα αποκαλύψουν ορισμένα – τουλάχιστον – σχετικά στοιχεία.⁵

¹ Βλ. και τις γενικότερες αμφιβολίες γι' αυτή την ερήμωση: V.R.d' A. Desborough, *The Greek Dark Ages*, Λονδίνο 1972, σ. 90. Για τη σύγχρονη κατάσταση στη γειτονική Κεφαλληνία: Π. Γ. Καλλιγιάς, «Η Ομηρική Κεφαλλονία», Πρακτικά Ε' Διεθνούς Πανιωνίου Συνεδρίου, 1986, 3, Αργοστόλι 1991, σ. 69 κ.ε.. Για τη γενική κατάσταση στην Ελλάδα: Π. Γ. Καλλιγιάς, «Η Ελλάδα κατά την πρώιμη εποχή του Σιδήρου», *Ανθρωπολογικά και Αρχαιολογικά Χρονικά*, 2 (1987), σ. 17 κ.ε.

² Κύριες αναφορές της Ζακύνθου στα έπη: *Ιλ.* Β, 634 (Νέων Κατάλογος), *Οδ.* Α, 246 πρβλ. το σχολιασμό του Στράβωνα, *Γεωγραφικά*, 10, 2, 10 και 14. Ο Νέων Κατάλογος θεωρείται ακόμη από μερίδα ερευνητών ότι αποδίδει την εικόνα της Ελλάδας κατά τη μυκηναϊκή εποχή: R. Hope-Simpson – J.F. Lazendy, *The Catalogue of the Ships in Homer's Iliad*, Οξφόρδη 1970, σ. 104. Αντίθετα, η νεότερη έρευνα συνδέει τα έπη με την πρώιμη εποχή του Σιδήρου: M. I. Finley, *The World of Odysseus*, Harmondsworth 1982, σ. 48. Βλ. επίσης Π. Καλλιγιάς, «Κέρκυρα – Αποικισμός και Έπος», *Annuario*, LX, n.s. XLIV, 1982, Σ. 57. Κ.Ε. O.T.R.K. Dickinson, «Homer, the Poet of the Dark Age», *Greece and Rome*, 33 (1986), σ. 20 κ.ε. Αμφιβολίες υπάρχουν για τη πιθανότητα να είχε το νησί παλαιότερα το όνομα «Υρία», αφού τούτο αναφέρεται μόνο από μια μεταγενέστερη ρωμαϊκή, πηγή (Plini, *Nat. Hist.*, εκδ. Mayhoff, 1967, IV, 12, 55).

³ Βλ. στην εργασία μας κεφάλαιο «Η Χαμένη Ακρόπολη»

⁴ Πανσανίας, VII (Αρκαδικά), XXIV, 3 Ταύτιση του λόφου Κάστρο με την αρχαία ακρόπολη: A. Philippson – E. Kirsten (σημ. 5), σσ 536-537.

⁵ Διαπιστώθηκε κεραμική των αρχαϊκών και κλασικών χρόνων: S.Benton S.Benton (σημ. 9), σσ.217 – 218, επίσης, μαρμάρινη βάση περιφρακτηρίου, σήμερα στο Μουσείο Ζακύνθου, αρ. ευρ.76: ΑΔ, 28

Την ύπαρξη οχυρής ακρόπολης ήδη από τα μέσα του 5^{ου} αι. π.Χ. μπορούμε να τη συμπεράνουμε από ιστορικά γεγονότα που διαδραματίστηκαν στην περιοχή. Για πρώτη φορά το 455 π.χ. κάνουν οι Αθηναίοι αισθητή την ναυτική τους παρουσία στο νότιο Ιόνιο¹.

Η ύπαρξη οχυρής ακρόπολης διαφαίνεται και από τη διήγηση του Θουκυδίδη (II,66), όταν στις αρχές του Πελοποννησιακού πολέμου (καλοκαίρι του 430 π.Χ.) ο σπαρτιάτης ναύαρχος Κνήμος έκανε απόβαση στο νησί προσπαθώντας να εξαναγκάσει τους Ζακύνθιους να εγκαταλείψουν τους συμμάχους τους Αθηναίους.²

Ενδείξεις για άγνωστες πολεμικές επιχειρήσεις γύρω από την ακρόπολη στους ελληνιστικούς χρόνους αποτελούν και οι ενεπίγραφες μολυβδίδες από σφενδόνες, που βρέθηκαν στις πλαγιές του λόφου³.

Πιθανόν η πλούσια πηγή νερού που αναφέρεται από τον Μεσαίωνα κάτω από το Κάστρο, κοντά στην θάλασσα, να υπήρχε και στην αρχαιότητα, και το σημαντικό αυτό στοιχείο (για την ύδρευση των προσορμιζόμενων πλοίων) να ήταν γνωστό σ' όλους τους ναυτικούς, που έπλεαν στα νερά του Ιονίου.

Η ανεξαρτησία και η αυτονομία των Ζακυνθίων κατά τον 5^ο και 4^ο αιώνα π.Χ. είναι γνωστή από τις ιστορικές πηγές (πρβλ. Θουκ. VII, 57, 7) αλλά γίνεται φανερό και από το γεγονός ότι η πόλη κόβει δικά της αργυρά νομίσματα.⁴ Η εξέλιξη του νομισματοκοπείου της Ζακύνθου δεν έχει, δυστυχώς μελετηθεί ακόμα, αλλά τα μέχρι σήμερα στοιχεία δείχνουν ωραίες κοπές, ίσως σποραδικές, κατά τον 5^ο και 4^ο αι. π.Χ., με απονίσσεις της κεφαλής του Απόλλωνα, τρίποδα, αμφορέα, κ.α.

Η κοπή νομισμάτων, αργυρών και χαλκών, της Ζακύνθου συνεχίστηκε μέχρι τον 2^ο αι. π.Χ., οπότε το νησί υποδουλώθηκε στους Ρωμαίους. Την ευθύνη του νομισματοκοπείου είχαν ετήσιοι άρχοντες, που ανέγραφαν και το όνομά τους πάνω στα νομίσματα κατά τον 4^ο αι. π.Χ. Η σημαντική συλλογή Μουρούζη (πρώην Λάμπρου) σήμερα στο Νομισματικό Μουσείο Αθηνών, περιλαμβάνει αξιόλογα νομίσματα όλων των πόλεων των νησιών του Ιονίου, και ανάμεσά τους ωραία δείγματα νομισμάτων της Ζακύνθου.

Τον πλούτο πάντως και την ευπορία της Ζακύνθου - κατά τους ελληνιστικούς χρόνους εκτός από τη κοπή αργυρών νομισμάτων, υποδηλώνουν και οι λίγες σωζόμενες φιλολογικές μαρτυρίες αλλά και οι επιβουλές κατάληψης του νησιού από άλλες ελληνικές πόλεις. Παρά τον πλούτο της Ζακύνθου, όμως, διάφορα ανήσυχα πνεύματα δεν αρκούσαν, φαίνεται, στα στενά όρια του νησιού και πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους σε ξένους, όπως ο ειδικός στην τακτική του πολέμου Ζακύνθου Φαλίνος στους Πέρσες (περ. 401 π.Χ.) και οι Ζακύνθιοι μισθοφόροι στον Δίωνα τον Συρακούσιο.

(1973), Χρονικά, σ.429. Πρόσφατες έρευνες (Οκτ.1989) της Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων, δια της αρχαιολόγου κ. Ζ.Μυλωνά, στο εσωτερικό του Καστρου, έδωσαν επίσης ευρήματα των κλασικών και ελληνιστικών χρόνων. Βλ. και Α. Ζώης (σημ. 2), σσ.51-53.

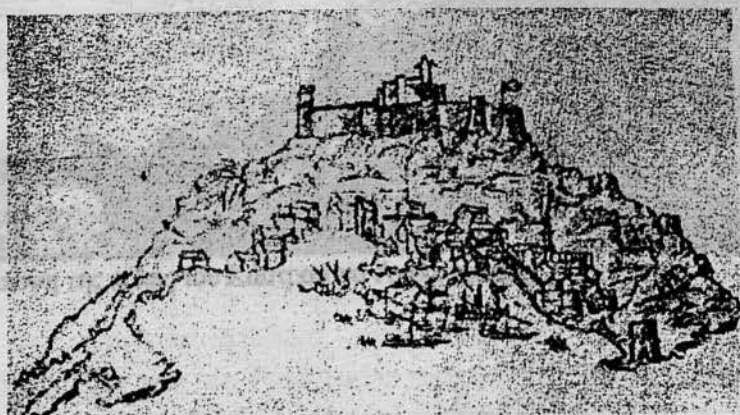
¹ Θουκυδίδης, I,108,5. Διοδώρος Σικελιώτης, XI,48,7, H.Bengtson, Griechische Geschichte (ελλ. Μτφρ. Αθήνα 1979), σ. 189. Πάντως ήδη από τις αρχές του 5^{ου} αι. π.Χ. η Ζακύνθος είχε δείξει αντισπάρτιατική στάση, δίνοντας καταφύγιο σε φυγάδες Σπαρτιάτες (βλ. σημ.7).

² J. B. Salmon, Wealthy Corinth, Οξφόρδη 1984, σ. 307κ.ε.

³ Για τις μολυβδίδες του Καστρου βλ. Cl. Foss, «Creek Sling Bullets in Oxford».

⁴ Για τα νομίσματα της Ζακύνθου : British Museum Catalogue (BMC) - Peloponnessus, Λονδίνο 1887, σ.94 κ.ε., αριθ.1-100, πιν. XIX-XXI.

Τίποτε όμως, δυστυχώς, δεν σώθηκε μέχρι σήμερα επίσης από τα δημόσια κτίρια της αρχαίας πόλης, όπως το στάδιο ή τα ιερά του Απόλλωνα, καθώς και της Αφροδίτης και του Αινεία, που αναφέρονται πάντως από τις αρχαίες φιλολογικές πηγές.¹ Ο ναός του Απόλλωνα φαίνεται ότι ήταν ο σημαντικότερος και η λατρεία του θεού η κύρια λατρεία της πόλης. Τούτο είναι φανερό και από το γεγονός ότι η κεφαλή του Απόλλωνα και ο τρίποδας κοσμούν τα ωραία αργυρά νομίσματα της Ζακύνθου ήδη από τον 5^ο αι. π.Χ. Ίσως η λατρεία του Απόλλωνα οφείλεται σε πρόμη κορινθιακή επιρροή, όπως συνέβη και στην κοντινή Ιθάκη (ιερό στον Αετό).

Εικόνα 4. Το Κάστρο και ο Αιγιαλός

Την ύπαρξη νεκροταφείων έξω και γύρω από την πόλη μαρτυρούν τα σποραδικά κατά καιρούς ευρήματα τάφων και επιτύμβιων ενεπιγραφών στηλών. Ένας κιβωτιόσχημος τάφος του 3^{ου} -2^{ου} αι. π.Χ., κατασκευασμένος από λίθινες πώρινες πλάκες, βρέθηκε το 1958 στην πλαγιά του Κάστρου, και το περιεχόμενό του φυλάσσεται σήμερα στο Μουσείο Ζακύνθου: μια μικρή πρόχους με τρίλοβο στόμιο, πήλινοι λύχνοι και ατρακτοειδή αγγεία.²

Δεν έχουμε καθόλου αριθμητικά στοιχεία για τον πληθυσμό της πόλης ή του νησιού κατά τους ιστορικούς χρόνους. Η αναφορά όμως του Θουκυδίδη (I, 47,2) ότι οι Ζακύνθιοι έστειλαν το 432 π.Χ. για βοήθεια στην Κέρκυρα εκστρατευτικό σώμα από 1000 οπλίτες υποδηλώνει κατ' αναλογία την ακμή του νησιού και το μέγεθος του πληθυσμού στα χρόνια αυτά.

Ίσως γύρω από την πόλη να είχαν αναπτυχθεί στα ιστορικά χρόνια μικροί δορυφορικοί οικισμοί, στην περιοχή των σημερινών οικισμών της Μπόχαλης και του Αρίγκου, του Γαιτανιού και των Βαρών. Τούτο υποδηλώνει η εύρεση εκεί σποραδικών αρχαίων αρχιτεκτονικών λειψάνων αλλά και επιτύμβιων στηλών.³

¹ Μνεία του σταδίου και του ιερού του Απόλλωνα :Πλούταρχου, Δίων, 23, 3-4. Για το ιερό της Αφροδίτης και του Αινεία : Διονύσιος Αλικαρνασσεύς, Ρωμ. Αρχ., 1,50.

² Για την εύρεση του τάφου : BCH, 83 (1959) Chron., 658. Τα ευρήματα καταγεγραμμένα στο Ευρετήριο του Μουσείου Ζακύνθου. αριθ. 57-74.

³Επιγραφές από το Αρίγκο : IG, IX, 1 (1897), αρ. 608-609, και τάφοι : Λ. Ζώης (σημ 2), σ. 47. Αρχιτεκτονικά λείψανα στο Γαιτάνι, στους δυτικούς πρόποδες του Κάστρου: Δ. Μπισκίνης, Πρώται γνώσεις φυσικής και γεωγραφίας μετά πατριδογραφίας Ζακύνθου (Ζακύνθος 1897), σ. 60, και Λ. Ζώης (σημ.2), σ. 47. Επίσης στις Βαρές : Π. Γ. Καλλιγιάς, ΑΔ, 27 (1972). Χρονικά, σ. 494. Γενικά για τις επιγραφές που ήταν γνωστές στο νησί το 1932 βλ. G. Klaffenbach, «Bericht uber eine epigraphische

Εικόνα 5. Άποψη της πόλης του Κάστρου επί Αγγλοκρατίας.

Εικόνα 6. Άποψη της πόλης του Κάστρου επί Αγγλοκρατίας.

Οι Ρωμαίοι χρησιμοποίησαν τη Ζάκυνθο ως ναυτική βάση¹ για τις πολεμικές τους δραστηριότητες στο χώρο της κυρίως Ελλάδος, το Αιγαίο και την ανατολική Μεσόγειο. Τη μονιμότητα της κατοίκησης από τους Ρωμαίους τη διακρίνουμε και από τις πληροφορίες που αφορούν πολεμικές κινήσεις κατά τη διάρκεια του λεγόμενου Μιθιδρατικού πολέμου τον 1^ο αι. μ.Χ.²

Για την εσωτερική πολιτική και κοινωνική δομή κατά τους χρόνους της Ρωμαιοκρατίας δεν έχουμε ωστόσο καθόλου πληροφορίες. Έχουν διαπιστωθεί βεβαίως σποραδικά λείψανα σημαντικών ιδιωτικών οικοδομημάτων στο νησί³ που μαρτυρούν την παρουσία ορισμένων πλούσιων ρωμαϊκών οικογενειών. Οι πλούσιες αυτές επαύλεις (βίλλες) εξοπλισμένες με λουτρικές εγκαταστάσεις (θήρμες), ήταν επίσης διακοσμημένες και με γλυπτά έργα φερμένα πιθανότατα από την κυρίως Ελλάδα, όπως π.χ. το άγαλμα ιματιοφόρου άνδρα από λευκό πεντελικό μάρμαρο που βρέθηκε στη Μπόχαλη. Είναι φανερό ότι και σ' αυτή την περίπτωση απαιτείται ανασκαφική έρευνα για τη διασάφηση των οικοδομικών καταλοίπων οίκησης του νησιού.

Όσο τώρα για την εσωτερική δομή του οικισμού θα λέγαμε ότι επικρατεί μια αναρχία δόμησης.⁴ Η πόλη του κάστρου διασχίζεται από πολύ στενά δρομάκια που πολλές φορές δεν οδηγούν πουθενά, είναι αδιέξοδα. Είναι άραγε το εσωτερικό αμυντικό σύστημα που και οι Βυζαντινοί εφήρμοσαν στους οικισμούς τους, ή η πατροπαράδοτη ελληνική αταξία που έδωσαν μορφή στην πόλη του Κάστρου;⁵ Ας μην ξεχνάμε πάντως πως, γενικά στις μεσαιωνικές περιτειχισμένες πόλεις, λόγοι στενότητας χώρου κυρίως οδήγησαν στην εγκατάλειψη της κανονικής χαράξεως των οδών.⁶

Ας εξετάσουμε τώρα ποιο κάτω ορισμένα κτίρια που χτίστηκαν τους τελευταίους αιώνες και ερείπιά τους σώζονται έως και σήμερα:

ΕΝΕΤΙΚΕΣ ΦΥΛΑΚΕΣ

Στο χώρο των ενετικών φυλακών, μετά τις αποχωματώσεις που έγιναν και την ανάδειξη των δύο κτισμάτων που τις αποτελούν, διαπιστώθηκε ότι πιθανότατα αυτά ήταν ενωμένα με κοινό διάδρομο και είχαν κοινή είσοδο σε μία τουλάχιστον από τις οικοδομικές φάσεις (.εικ 7,8). Ακόμα στην ανατολική πλευρά αποκαλύφθηκε λίθινη κρηπίδα που πιθανώς στήριζε σιδερένιο κιγκλίδωμα. Καθαρίστηκαν οι στέγες των δύο κτιριακών συγκροτημάτων από όγκο χωμάτων που τις σκέπαζαν και έτσι είναι δυνατή η μελέτη τους από αρχαιολογική και αρχιτεκτονική άποψη. Αποκαλύφθηκε επίσης ένας μεγάλου μήκους τοίχος, ο οποίος ίσως χρησίμευε ως περίβολος των φυλακών.

¹ H. Bengston (σημ. 31), σ. 402.

² Αλπινού, μιθιδράτειος 45 H. Bengston (σημ 31), σ. 419

³ O. Riemman (σημ.2), σσ. 5-11. Α. Ζώης (σημ 2), σ.45 κ.ε.

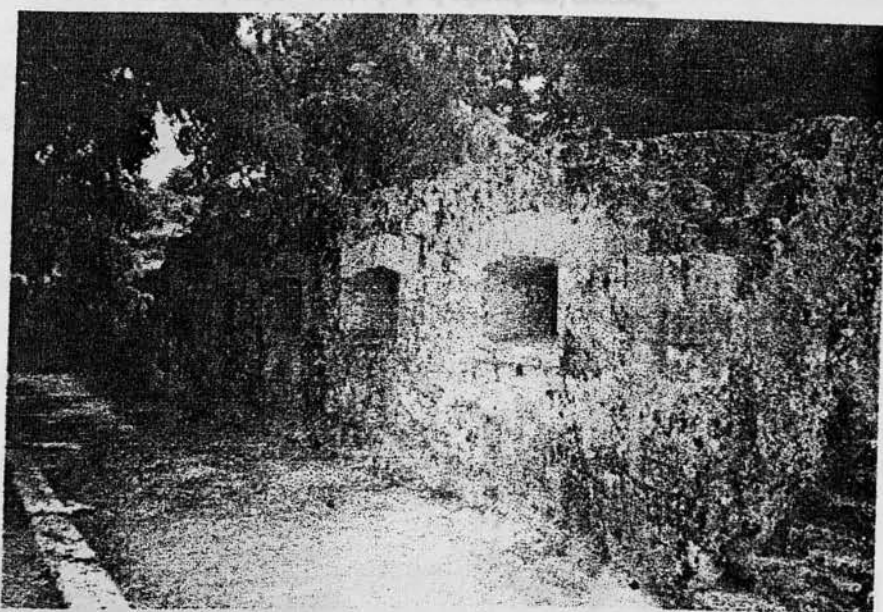
⁴ Α. Ζώης (σημ 2), σ.49: εύρεση το 1898 δεξαμενής και αγάλματος . Ντ. Κονόμος, « Το ακέφαλο ρωμαϊκό άγαλμα της Ζακύνθου», Επτανησιακά φύλλα , том 11^{ος} (1982), τεύχη 1-2, σσ 196-197. Η πλίνθος με τα πόδια του αγάλματος σώζεται σήμερα στο Μουσείο Ζακύνθου (αρ.ευρ.5) ενώ ο κορμός φαίνεται ότι χάθηκε στην καταστροφή του 1953 και δεν μεταφέρθηκε ποτέ στο νέο μουσείο της πόλης

⁵ Βλ. σχετικά Α. Kriesis, Greek Town Building, Athens 1965, σ. 133 και υποσ. 1.

⁶ Βλ. Kriesis ο.π. σ. 174 και υποσ. 7.

Εικόνα 7. Ενετικές φυλακές.

Εικόνα 8. Ενετικές φυλακές (λίθνη κρηπίδα)

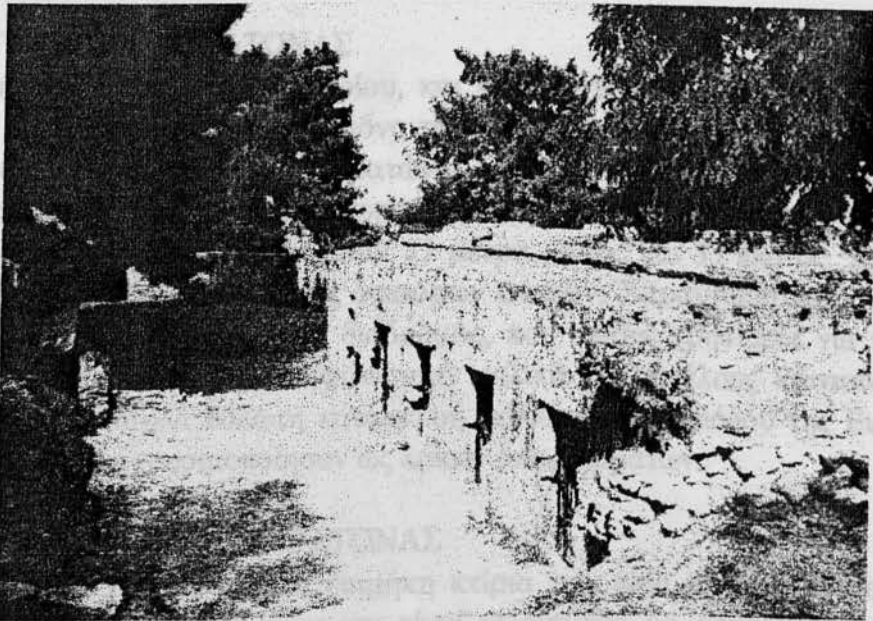
ΕΝΕΤΙΚΗ ΠΥΡΙΤΙΔΑΠΟΘΗΚΗ

Μετά τους καθορισμούς που πραγματοποιήθηκαν στο χώρο αποκαλύφθηκε η πλακόστρωση του περιβόλου, μπροστά από την εξωτερική είσοδο. Επίσης βρέθηκε λίθινο πλακόστρωτο αυλάκι για την αποστράγγιση των ομβρίων υδάτων της αυλής και ίχνη βοτσαλωτού δια δρόμου για τη συλλογή των υδάτων της στέγης, τα οποία διαπιστώθηκε ότι διοχετεύονταν σε δεξαμενή που αποκαλύφθηκε τυχαία μέσα στη περίβολο της αποθήκης.

Αναδείχθηκε γενικά το κτίριο με τη διαμόρφωση του εξωτερικού του περιγύρου μετά την απομάκρυνση των μπαζών από το γκρεμισμένο μαντρότοιχο της αποθήκης. Ανακατασκευάστηκε η στέγη και συντηρήθηκε η τοιχοποιία της. Ο σεισμός τον Οκτώβρη του 1988 επέφερε νέες ζημιές στο κτίριο με συνέπεια να σταματήσουν οι εργασίες στερέωσης και συντήρησης προκειμένου να συσταθεί διεπιστημονική επιτροπή για τη συνολική αντιμετώπιση των προβλημάτων.(εικ. 9,10)

Εικόνα 9. Ενετική πυριτιδαποθήκη: η εξωτερική είσοδος.

Εικόνα 10. Ενετική πυριτιδαποθήκη: η βοριανατολική της γωνία.

ΓΗΠΕΔΟ ΑΓΓΛΩΝ ΑΞΙΩΜΑΤΙΚΩΝ

Αποκαλύφθηκε στη ΒΔ. πλευρά του Φρουρίου, ανάμεσα στα τείχη και το ναό του Σωτήρα. Έχει τρεις μόνο πλευρές σε σχήμα Π και η κατασκευή είναι ιδιαίτερα επιμελημένη. Το γήπεδο δεν πρέπει να είχε στέγη και αυτό συνάγεται από το γεγονός ότι αποκαλύφθηκε εσωτερικά, στη ΒΔ. πλευρά του θαυμάσιο δουλεμένο μαρμάρινο κανάλι για τη συλλογή των υδάτων, τα οποία διοχετεύονταν στο εξωτερικό του κτιρίου με άλλο πλινθόκτιστο κανάλι. (εικ 11) Ο Salvator είχε εντοπίσει και αυτό το κτίσμα που βέβαια είχε επιχρωθεί κατά τις τελευταίες. δεκαετίες.

Εικόνα 11. Αγγλικό γήπεδο.

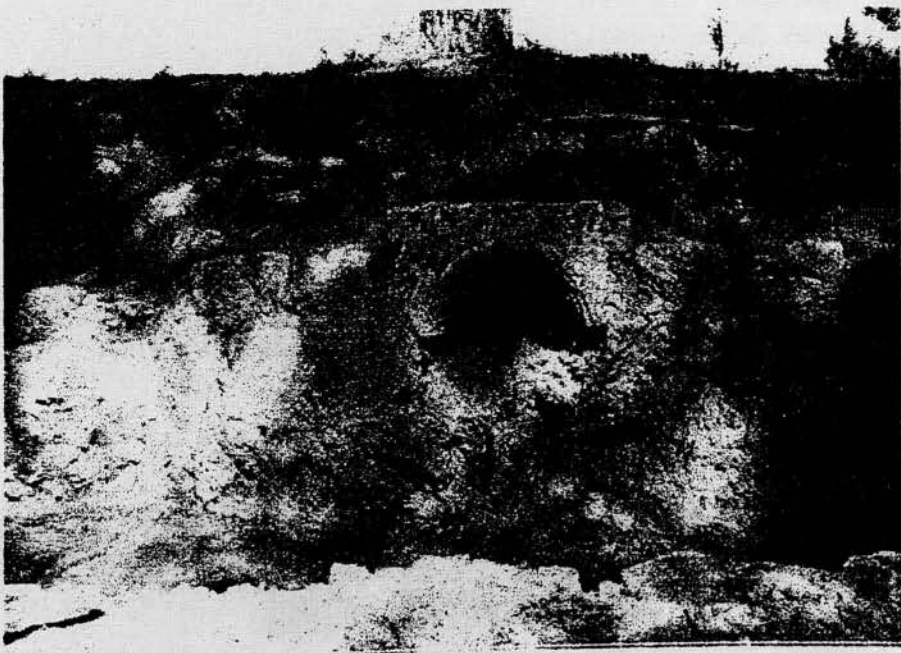
ΑΓΓΛΙΚΟΣ ΣΤΡΑΤΩΝΑΣ

Στην ΒΑ πλευρά του Φρουρίου, και κοντά στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο σώζονταν και ήταν ορατά τμήματα μόνο των τοίχων του ισογείου του οικοδομήματος, που πιθανότατα ήταν ο αγγλικός στρατώνας, όπως τον περιγράφει ο Salvator. Μετά την ανασκαφική έρευνα που πραγματοποιήθηκε αποκαλύφθηκε ένα πολύ μεγάλο κτίριο που έχει διαστάσεις εξωτερικά περίπου 55 μέτρα μήκος και 35 πλάτος. Έχει πολλούς εσωτερικούς τοίχους με μετασκευές διαφόρων εποχών. Χαρακτηριστικό γνώρισμα του είναι ο περιφερειακός βοτσαλωτός διάδρομος, που επίσης χρησίμευε για τη συλλογή των υδάτων της στέγης που διοχετεύονταν τελικά σε μεγάλους κτιστούς αγωγούς. Βρέθηκε επίσης υπόγεια θολωτή κατασκευή μάλλον της περιόδου της Ενετοκρατίας την οποία οι Άγγλοι χρησιμοποίησαν ως λάκκο απορριμμάτων.

ΔΙΟΙΚΗΤΗΡΙΟ ΣΤΡΑΤΩΝΑΣ

Πρόκειται για δύο μεγάλα επιμήκη κτίρια τα οποία σχηματίζουν ορθή γωνία χωρίς να εφάπτονται μεταξύ τους και είναι χωρισμένα με εσωτερικούς τοίχους σε διαμερίσματα. Το ένα που βρίσκεται απέναντι από την ενετική πυριτιδαποθήκη, έχει διαστάσεις 70X10 μ. περίπου και το δεύτερο, που η μία πλευρά κατασκευάστηκε πάνω στην εκκλησία του Αγίου Φραγκίσκου, έχει διαστάσεις 42X7 μ. περίπου. Βοτσαλωτός διάδρομος υπάρχει και στο μεγαλύτερο κτίριο. Τα νερά εδώ καταλήγουν στη ΒΑ πλευρά, σε μεγάλο κτιστό με πέτρινες πλάκες, αγωγό, και στη ΝΔ σε πλινθόκτιστο, κυκλικής διατομής αγωγό.

Η μνημειακή αντίληψη που επικράτησε στο Φρούριο κατά τη διάρκεια της αγγλικής κυριαρχίας ήταν καθαρά στρατοκρατική και ξένη με την κλίμακα των μέχρι τότε κατασκευών. Βασικός στόχος των Άγγλων ήταν η συλλογή του νερού για τις ανάγκες των στρατευμάτων (Κονόμος, 1979, 1980). Το γεγονός αυτό εξηγεί την ύπαρξη των τόσο επιμελημένων κατασκευών για τη συλλογή των ομβίων υδάτων. (εικ 12,13)

Εικόνα 12.

Εικόνα 13.

Οπως έχει αναφερθεί η περιοχή της πόλης αλλά και η ευρύτερη περιοχή της νήσου Ζακύνθου, χαρακτηρίζεται από αυξημένη σεισμική επικινδυνότητα. Οι κατά κειρός εκδηλωθέντες σεισμοί έχουν προξενήσει σημαντικές καταστροφές σε οικιστικούς χώρους αλλά και ιστορικά μνημεία. Ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι καταστροφές οι οποίες προκλήθηκαν στο χώρο του Καστρού παρά το γεγονός ότι γενικά οι συγκεκριμένες κατασκευές ήταν συνήθως ιδιαίτερα προσεγμένες κατά την ανέγερση.

Οι κατ' επιμέλεια σημαντικές ζημιές όπως θα αναφερθεί και στη συνέχεια οφείλονται σε ένα συνδυασμό παραγόντων, με τις γενικότερες γεωδυναμικές διεργασίες που εξελίσσονται στην περιοχή.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΣΧΕΣΗ ΣΕΙΣΜΩΝ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΩΝ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ

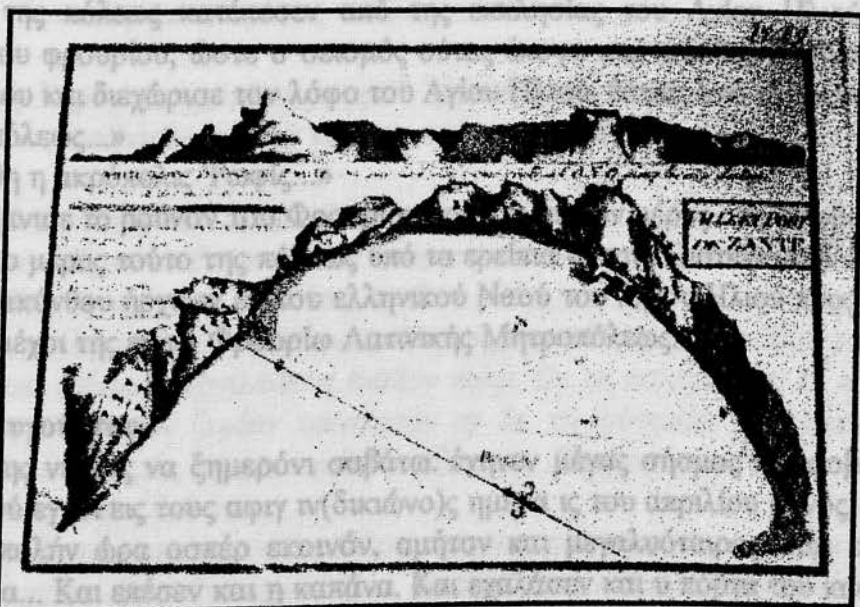
ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ Α
Με βάση τα υφιστάμενα κείμενα προκλήθηκαν και
1469 Ανοίξη
«...Και τω έαρι το
Μαύραν και Κα
αυταίς τας πόλεις

ΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗ
πραγματοποιηθεί
μούς
εις π την Αγίαν
εχάλασαν των εν

1513 16 Απριλίου
«...εγένετο ο μέγας σήσμος εις το νησίη της Ζακύνθου όπου εχάλασεν ο γουβιερ της Ζακύνθου και το κάστρο. Και τα οσκήια όλα της χώρας του γάλλου... και εγένετο μεγάλη ροπή και αφανήσμος εις την χώραν και εις τον γαλλόν...»
«...εγένετο μέγας σεισμός εις την Ζακύνθον, ώστε εχάλασεν πλείστα οσκήια από τας κάστρος το άνω και μάρτικον από το κάτω, και εχάλασεν πλείστον λιόν...»

Οπως έχει αναφερθεί η περιοχή της πόλης αλλά και η ευρύτερη περιοχή της νήσου Ζακύνθου, χαρακτηρίζεται από αυξημένη σεισμική επικινδυνότητα. Οι κατά καιρούς εκδηλωθέντες σεισμοί έχουν προξενήσει **σημαντικές καταστροφές** σε οικιστικούς χώρους αλλά και ιστορικά μνημεία. Ιδιαίτερα σημαντικές είναι οι καταστροφές οι οποίες προκλήθηκαν στο χώρο του Κάστρου παρά το γεγονός ότι γενικά οι συγκεκριμένες κατασκευές ήταν συνήθως ιδιαίτερα προσεγμένες κατά την ανέγερση.

Οι κατ' επανάληψη σημαντικές ζημιές όπως θα αναφερθεί και στη συνέχεια οφείλονται σε ένα **συνδυασμό παραγόντων**, που έχουν σχέση με τις γενικότερες γεωδυναμικές διεργασίες που εξελίσσονται στην περιοχή.

Εικόνα 1.

ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΑΝΑΦΟΡΕΣ ΓΙΑ ΚΑΤΑΣΤΡΟΦΕΣ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΣΕΙΣΜΩΝ.

Με βάση τα υφιστάμενα δεδομένα από πρόσφατες έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί προκλήθηκαν καταστροφές στο Κάστρο κατά τους ακόλουθους σεισμούς:

1469 Άνοιξη

«...Και τω έαρι του αυτού έτους εγένοντο σεισμοί πολλοί και μεγάλοι εις τε την Αγίαν Μαύραν και Κεφαλληνίαν και Ζάκυνθον και πολλαί οικοδομαί εχάλασαν των εν αυταίς ταις πόλεσι κώμαις τε και τόποις οικούντων άστεα τε και τείχη...»

1513 16 Απριλίου

«...εγένετο ο μέγας σήσμος εις το νησίν της Ζακύνθου όπου εχάλασεν ο γουλας της Ζακύνθου και το κάστρο. Και τα οσπίτια όλα της χώρας του γιάλου... και εγένετο μεγάλη ροπή και αφανήσμος εις την χώραν και εις τον γιάλόν...»

«...εγένετο μέγας σεισμός εις την Ζάκυνθον, ώστε εχάλασαν πλείστα οσπείτια από τε κάστρος το άνω και μέρτικον από το κάτω, και επλάκωσαν πλείστον λαόν...»

«...E da saper, ozi intisi a di 16 April al Zante esser sta grandissimo terramoto, dove e provedador sier Hironimo Bernardo, et a ruinato caxe assai et parte di la fortezza...»

«...Di uno teremoto grandissimo...fato gran ruine di l' isola e di la forteza...»

«...ozi a ore 2 ½ di zorno... el vene un teramoto qual duro un «credo» e piu, tale che a ruina tyte le caxe del castello et bona parte di la habitation mia, excepto la mia camera. Un turion di la porta tutto e sfondato, tutti li altri turioni et mure cosa, orenda, dove hanno morto 6 et magagnati altratanti...et qui mi trovo per veder la ruina di questa povera terra, dove e ruinate tutte caxe; poche e restate et quelle tutte magaghate; et gran quantita di persone magagnate et morte; non sapemo il numero per esser sotto le ruine...»

«...Μέρος της πόλεως κατέπεσεν από της εκκλησίας του Αγίου Ηλίου μέχρι της πτέρυγος του φρουρίου, ώστε ο σεισμός ούτος έκοψε από άνωθεν έως κάτω το όρος του φρουρίου και διεχώρισε τον λόφο του Αγίου Ηλίου, θάψας υπό τα ερείπια το μέρος τούτο της πόλεως...»

«... εβυθίσθη η ακρόπολις Ψωφίς...»

«...κατεκρήμνισε το βουνόν του Φρουρίου προς το νότιον μέρος από άνωθεν έως κάτω και ετάπη το μέρος τούτο της πόλεως υπό τα ερείπια αυτού. Πιστεύεται δ'ότι η αρχαία πόλις της Ζακύνθου ήρχιζεν εκ του ελληνικού Ναού του Αγίου Ηλίου προς νότιον του Φρουρίου, μέχρι της εν τω Φρουρίω Λατινικής Μητροπόλεως...»

1521 16 Αυγούστου

«...ώρα ζ' της νικτωσ να ζημερόνι σαβάτω. έγηnen μέγας σήσμος και φοβερός όμιος εκοίνου όπου εγήνι εις τους αφιγιν(δικιώνο)ς ημέρα ις του απριλίου μηνός, αμή ουδέν εκράτησεν πολήν ώρα οσπέρ εκοινόν, αμήτον και μεγαλυόταιρος. Και εχάλασε το καστέλι μέσα... Και επέσεν και η καπάνα. Και εχαλάσεν και υ πόρτα του καστρου. Και τα κρικελια όλα επέσαν. Και έγινεν και μεγαλος αφανισμός εις τα οσπίτηα του καστρου. Και του γιαλλου...»

1554 7 Ιουλίου

«...il miserabil infortunio seguito i mesi passati in quella isola per causa del terremoto, il quale non solamente ha dannificato et rovinato buona parte della muraglia di quella fortezza, ma anco molte case di quel luogo, supplicandone perciò, che compassionando alla poverta sua, vogliamo darli qualche modo che possano in parte proveder alle miserie loro...L' andera parte ...debbano far conzar et riedificar tutta quella parte di muraglia che per il terremoto fosse stata rovinata...»

«...Σφοδρότατος σεισμός επενεγκών ανυπολογίστους ζημίας και κρημνίσας μέγα μέρος των τειχών του φρουρίου αλλά και πολλές του τόπου οικίας...»

«...Σεισμός σφοδρότατος μεγάλας προξενήσας ζημίας εις τε το φρούριον και την πόλιν...»

1591 14 Απριλίου

«...εγήνη ένας σεισμός μεγαλότατος και από πίσω του λιγάκι έγιναν έτερος μικρότερος και τρίτος με λίγο τάραμο και τέταρτος πάλι ως τον δεύτερον και επέσανε στα χωρία λιθίες πολλές...και στο Κάστρο έπεσαν πολλά...ήγουν ο πύργος ολοτρίγυρα και τα τουριζίνια και το καμπανέλε...»

1592 15 Μαΐου

«...l' ungente bisogno...per la reparatione et restauration della muraglia del Castello di quella città gia caduta per il terramoto...»

«...Σεισμός δυνατός καταστρέψας επί τοσούτον τας οικίας της πόλεως και τα τείχη του φρουρίου ώστε οι κάτοικοι φοβούμενοι μη, πεσόντων των τειχών οι πειραταί εισβάλλοντες λεηλατήσουν αυτούς, ητήσαντο επιμόνως και πάλιν την ανοικοδόμησιν των τειχών...»

«...Κατεστράφη φρούριον, απεσπάσθη το βουνό του Αγίου Ηλία...»

1664

«...Σεισμός δυνατός καταστρέψας πολλές οικίας και μέγα μέρος των τειχών του φρουρίου...»

«...η ενετική Γερουσία εχορήγησε τη 3^η Μαΐου 1664 βοήθειαν χιλίων πεντακοσίων δουκάτων προς επιδιόρθωσιν των καταστραφέντων τειχών του φρουρίου...»

1791 22-23 Οκτωβρίου / 2 Νοεμβρίου

«...αι οικίαι αι κείμεναι επί των ορέων ή των προπόδων αυτών ουδέν ή ολίγον έπαθον, τουναντίον δε αι επί της πεδιάδος έπαθον πολύ ως και αι επί των λόφων της Ποχάλεως..., αι δε τεθεμελιωμέναι επί εδάφους αμμώδους ή πετρώδους αντέσχον επί πολύ, αι δε επί εδάφους αργιλώδους έπαθον πολύ. Εν τη πολει και εν τη συνοικία του Αγίου Λαζάρου μικράν ζημίαν υπέστησαν εν δε τη συνοικία Αναλήψεως και του Νιοχωρίου ο οφθαλμός μόνον ερείπιαν έβλεπεν. Επαθον μεγάλως η Πόχαιλις, το Φρούριον και η κόμη Γαϊτάνι...»

«...περί ώραν 2 της νυκτός συνέβη άλλος τις τρομερός σεισμός, ου η διεύθυνσις ήτο από νότον προς βορράν έχων δύο δονήσεις την μεν βρασματώδη...την δε περιστροφικήν. Τα τείχη του Φρουρίου τα προς το δυτικόν μέρος κατάπεσον...φαίνεται δ' ότι το Φρούριο ήτο το κέντρο των δονήσεων...»

«...9 ώρας εσπέρας. Ζάκυνθος, κατέστρεψε φρουρίου τείχη, οικήματα πόλεως και χωρίων, το Παλάτιον του Προβλεπτού εν τω φρουρίω, φόνου 22. Εκλονίσθη Πελοπόννησος...διάρκεια 2 λεπτών, αναβρασμοί πισσασφάλτου, ορύγματα, οσμαί θείου...»

1840 18 / 30 Οκτωβρίου

«...Εις τα όρη και τους πρόποδας αυτών, άμα δε περίξ των λόφων του Φρουρίου και του Ακρωτηρίου απεσπάσθησαν μεγάλοι λίθοι. Η μεγαλητέρα ορμή του σεισμού υπήρξεν εν ταις κόμαις Σκουλικάδων, Αγ. Δημήτριον επί των πόλει κωδωνοστάσιον των Αγ. Πάντων ύψους 70 ποδών εθεάθη ταλαντευόμενον εκ Ν. προς Β. ο δε θόλος κατά την ταλαντευσίν απεμακρύνθη 10 έως 11 πόδια...»

«...το ύδωρ το υπόγειον της Αβύσσου ανέβη επάνω της επιφανείας 3 πόδας αναθυμιάσεις της γης, κόνις άμμου θαλάσσης ανέδυσσε εις τα ωρύγματα των παραλιών αναβρασμός πισσασφάλτου φόνος 12 τραυματαίι πολλοί, επί 9 μήνας οι κλονισμοί Τείχη φρουρίου διερράγησαν. Βουνού ακρωτηρίου Κριονερού μέρη κατέπεσον λίθοι μεγάλοι κατακοπέντες απεσφενδονίσθησαν μακράν...»

«1840, Οκτωβρίου 18. Ημέρα Παρασκευή του Αγίου Λουκός έγηνε μέγας σησμός οπού ήτον φόβος και τρόμος και αφάνησε το νησή της Ζακύνθου. Νικόλαος Κοπανάς ιερεύς εφημέριος.»

1893 13 / 31 Ιανουαρίου

«...Αι πλευραί διαφόρων λόφων και βράχων, ως του λόφου πλησίον εις το Κρύο-Νερό και ακριβώς άνω της ατμομηχανής του κ. Γκιούρου πολλαχού κατέρρευσαν, εις πολλά δε μέρη διερράγη το έδαφος, αλλά τούτο ιδίως συνέβη, εις ά μέρη το έδαφος προήλθεν εξ επιχωματώσεως...Αλλά και εν στερεώ εδάφει εγένετο διάρρηξις, ως μικρά τις τοιαύτη συνέβη εν τη πλησίον του ακρωτηρίου Σχοιναρίου τοποθεσία, Κορίθι καλουμένη...Το φρούριον υπέστη και τούτο αρκετάς ζημίας. Μέρος των προς Α. και Δ. επάλλξεων αυτού κατέπεσεν ή κατέστησαν ετοιμόρροποι,... Το προάστειον Πόχαλις σχεδόν κατεστράφη, πλείστον οικιών εκ θεμελίων καταρρευσασών και άλλων πολλών μεγάλας ζημίας λαβουσών...»

ΣΥΣΧΕΤΙΣΗ ΣΕΙΣΜΩΝ - ΒΛΑΒΩΝ ΚΑΣΤΡΟΥ.

Με βάση τα προηγούμενα στοιχεία διαπιστώνεται ότι τουλάχιστον σε 10 ιστορικούς σεισμούς το Κάστρο της Ζακύνθου υπέστη βλάβες και μάλιστα σημαντικές.

Ειδικότερα, κατά τους σεισμούς του **1469, 1521, 1554, 1591, 1664, 1791, 1840** και **1893** αναφέρονται ζημιές στο τείχος του Κάστρου, που προήλθαν από τη δόνηση ενώ κατά του σεισμούς το **1513, 1592** και **1840** αναφέρονται ζημιές στο τείχος, οι οποίες προήλθαν και από τις κατολισθήσεις που έλαβαν χώρα στα πρανή του υψώματος, λόγω της σεισμικής κίνησης. Τα κατολισθητικά φαινόμενα ήταν εκείνα που διατάραξαν την ισορροπία ή αφείρεσαν την υποστήριξη του κορυφαίου βραχώδους σχηματισμού των ασβεστοψαμμιτών επί των οποίων είναι θεμελιωμένο το μνημείο.

Θα πρέπει όμως να αναφερθεί ότι από τις βλάβες στο τείχος του Κάστρου, βλάβες σημειώθηκαν και σε κτίσματα στον εσωτερικό χώρο, όπως για παράδειγμα στο σεισμό του **1521** και του **1791**, κατά τη διάρκεια του οποίου μάλιστα γκρεμίστηκε και το παλάτι.

Πιο αναλυτικά κατά το σεισμό του **1469** κατεστράφη τμήμα των τειχών, χωρίς να αναφέρεται η έκταση της καταστροφής, ενώ το **1513** η καταστροφή οφείλετο κατά τα συμπαρομαρτούντα σε μια τεράστια κατολίσθηση στο βουνό του Φρουρίου. Το **1521** από περιγραφές διαπιστώνεται ότι έγινε καταστροφή των τειχών και των κατοικιών στο εσωτερικό μάλλον μεγάλης έκτασης, ενώ κατά τον επόμενο σεισμό του **1554** το φρούριο κατεστράφη σχεδόν ολοσχερώς.

Αντίθετα, μικρές μάλλον καταστροφές προκάλεσε ο σεισμός του **1591**, ενώ το **1592** και το **1664** το κάστρο κατεστράφη σε σημαντικό τμήμα.

Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι κατά το σεισμό του **1791** κατεστράφη το δυτικό τμήμα του Κάστρου και σημαντικά κτίσματα στο εσωτερικό του και κατά το σεισμό του **1840** υπήρξαν διαρρήξεις στο τείχος.

Τέλος, κατά το σεισμό του **1893**, φαίνεται ότι προκλήθηκαν σημαντικές ζημιές κατά μήκος όλου του τείχους.

Πρόσθετα ζημιές στο Κάστρο προκλήθηκαν και κατά τους σεισμούς του παρόντα αιώνα, όπως για παράδειγμα κατά το 1953 και το 1988.

Συνολικά διαπιστώνεται ότι το μνημείο, λόγω της θέσης του στο κορυφαίο τμήμα της μορφολογικής έξαρσης ήταν **ιδιαίτερο ευαίσθητο** στις **σεισμικές κινήσεις** αλλά και στα **γεωδυναμικά φαινόμενα** που εκδηλώθηκαν.

ΕΚΚΛΗΣΙΕΣ ΚΑΙ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ

Η μεσαιωνική πόλη του Κάστρου διαμορφώθηκε από ιστορική και τοπογραφική αναγκαιότητα. Τα τείχη της αποτελούσαν αιώνιο πλαίσιο μιας ακανόνιστης και περιορισμένης οικιστικά έκτασης, με στενούς δρόμους και σπάνιους ελεύθερους χώρους. Σε αντίθεση με τον Αιγιαλό, που άρχισε από νωρίς να επεκτείνεται μ' επιχωματώσεις, ο οικισμός του Κάστρου ασφυκτιούσε αδιάκοπα μέσα στην οχύρωσή του. Ωστόσο, η αρκετά ευρύχωρη μεσαιωνική πόλη του Κάστρου έσφυζε ολόκληρη από ασίγαστη αγωνιστική και δημιουργική πνοή, που εκδηλώθηκε ιδιαίτερα με την ίδρυση και το στολισμό διαφόρων εκκλησιών και μοναστηριών.

Στα τελευταία χρόνια της κυριαρχίας των δε Τόκκων υπήρχαν μέσα στο Κάστρο εκκλησίες και μοναστήρια, που αγκαλά κι έπαθαν μεγάλες καταστροφές από την επιδρομή των Τούρκων (Τρυγητής 1479), ωστόσο ανακαινίσθηκαν αργότερα κι ακόμα στολίσθηκαν, σε διάφορες χρονικές περιόδους, με θαυμαστά έργα τέχνης. Ας δούμε, λοιπόν, πρώτα τις εκκλησίες και τα μοναστήρια, που υπήρχαν ή χτίστηκαν μέσα στο Κάστρο στα τελευταία χρόνια των Φράγκων αυθεντών δε Τόκκων. Κι έπειτα το κεφάλαιο αυτό ας ερευνήσει, από γνωστά ή άγνωστα έως τώρα ντοκουμέντα, την ύπαρξη εκκλησιών και μοναστηριών του Κάστρου, που χτίστηκαν από τα χρόνια της Βενετοκρατίας και αργότερα, για να σταθούν αληθινοί φάροι και πρόμαχοι της Ορθοδοξίας και του Γένους. Η μνεία των εκκλησιών και μοναστηριών αυτών, όσο κι αν είναι γεμάτη από ελλείψεις και χάσματα, που άφησε πίσω του ο χρόνος και η αβελτερία των ανθρώπων, με την καταστροφή αρχείων ή μνημείων, ίσως αποτελέσει ελάχιστη αφετηρία και προσπάθεια για μια κατοπινή αποκάλυψη αξιόλογων ιστορικών σελίδων. Οι νεώτεροι ερευνητές ας ακολουθήσουν τ' αχνάρια της ασήμαντης αυτής προσπάθειας για γόνιμους καρπούς, από αρχεία κυρίως του εξωτερικού, που δεν ευτύχησε ποτέ η μηδαμινότητα του γράφοντος ν' αναδιφίσει.

Όπως είναι γνωστό, η βυζαντινή εκκλησία του Κάστρου Σωτήρας (ή Παντοκράτορας) χρησιμοποιήθηκε αργότερα (13^{ος} αιώνας) σαν μητρόπολη των Λατίνων εξουσιαστών της Ζακύνθου. Από τα σωζόμενα σήμερα ερείπια της βυζαντινής αυτής εκκλησίας, που είναι γνωστή με την επωνυμία «Domo» (ή San Salvatore), ο αρχαιολόγος Π. Α. Βοκοτόπουλος επισημαίνει «δύο τουλάχιστον οικοδομικές φάσεις» του μνημείου και προσθέτει ότι «θα πρέπει να περιμένουμε την απομάκρυνση των χωμάτων που σκεπάζουν μεγάλο μέρος των ερειπίων για να μπορέσουμε να τις προσδιορίσουμε με ακρίβεια και να τις χρονολογήσουμε». Ο ίδιος αναφέρει παρακάτω, ανάμεσα σ' άλλα ότι «οι διπλές στρώσεις τούβλων θυμίζουν μνημεία της δεύτερης πενηνταετίας του 12^{ου} και της πρώτης του 13^{ου} αι¹». Έτσι απομένει να γνωρίσουμε τις δύο άγνωστες έως τώρα και πιθανότατα τις προηγούμενες οικοδομικές φάσεις.

Ο ντόπιος ιστορικός Παναγιώτης Χιώτης γράφει για τη βυζαντινή αυτή εκκλησία που έγινε μητρόπολη των Λατίνων του νησιού «*Τούτοις προσθετέον την Έκκλησίαν του Σωτήρος σωζομένην ἐπὶ Τόκκων, καὶ ἀναγομένην μέχρι τῶν πρώτων ἡμερῶν τῆς καθολικορωμαϊαῖς ἐπισκοπικῆς συστάσεως [1207-1212], καὶ ἦν ἡ ἀρχαία μητρόπολις τῶν Λατίνων, δι' ἧς κατεξοχὴν καλεῖται ὁ δόμος. Ἡ ἐπισκοπὴ*

¹ Βλ. Π. Α. Βοκοτόπουλου, «Η Βυζαντινή Τέχνη στα Επτάνησα», «Κερκυραϊκά Χρονικά» 15 (1970) σ. 158-159.

«*Ἐκκλησία*» ἀνεκαινίσθη δὲ ἐπὶ Πάπα Σίξτου Ε', οὗ καὶ τὸ στέμμα ἐδεικνύετο ἐπὶ τοῦ ὀπισθεν τῆς *Τερᾶς Τραπεζῆς τοίχου* [*altare maggiore*]. Ἐν αὐτῷ εὐρίσκονται καὶ πλάκες μνημείων μὲ ἐπιγραφάς ἀξιόλογων ἀνδρῶν Λατίνων, ὡς δημοσιεύσωμεν ἀκολουθῶν¹.

Στη βυζαντινὴ Ἐκκλησία τοῦ Σωτήρος ἀφιέρωσε τὸ 1461 ἡ Ἰωάννα χήρα τοῦ ἀρχοντα Νούτζου Σιγούρου, διάφορα κτήματά της στο χωριὸ Λιθακιά, σε μνημόσυνο τοῦ γιου τῆς Ἰωάννη. Ἀπὸ τὸ ἔγγραφο αὐτό² δίνουμε παρακάτω τὴν ἀρχὴ τοῦ «6969-1461, 13 mensis, aprilis, ind.IX. Zacynthi. Κατὰ τὸν μῆνα Ἀπρίλιον τῆ τρεῖς καὶ δέκα αὐτοῦ τῆς ἰνδ. Θ, καθιζόμενος ὁ εὐγενέστατος καβαλάριος μισύρ Φραγγίσχος Δαριάνω, καπιτάνιος νήσου καὶ χωρίου Ζακύνθου, μετὰ τῶν τοιούτων εὐγενῶν ἀρχόντων, κῦρ Ἰωάννην δὲ Τράνι περκουράτορ τῆς κούρτης κῦρ Νικόλαον Δαγκόνα, κῦρ Ρουμπάνω δὲ Σάντ-Ἀλῶε, ἐμφάνιζει ὁ κῦρ Μανόλης Μόσχος ἀπὸ μέρος τῆς ἀρχοντίσης κυρά Ἰωάννης τῆς συμβίου τοῦ ποτέ ἀρχοντος κῦρ Νούτζου Σιγούρου, αἰτῶν καὶ παρακλητεύων αὐτοῖς λέγων οὗτος τὸ πᾶς ἡ ριθεῖσα ἀρχόντισσα διὰ ταφικόν ἤγουν διὰ τὸν τάφον τοῦ υἱοῦ αὐτῆς κῦρ Τζουάννη Σιγούρου εἰς τὸν ἅγιον καὶ πάνσεπτον ναόν τοῦ Σωτήρος, τοῦ κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ τῆς ἐπισκοπῆς νήσου καὶ χωρίου Ζακύνθου τὰ χωράφια τὰ λεγόμενα τῶν Δατίων, καθοῦ εὐεργετήθησαν αὐτὰ παρὰ τοῦ ἀοιδίμου αὐθεντός μου, αὐθεντός Καρόλου, ἡμερα καὶ ἄγρια, ὅσα εἰσὶν κατὰ τὴν δήλοσιν τοῦ ὀρισμοῦ, κλπ.»³.

Ἡ ἐκκλησία ἔπαθε μεγάλες ζημιές ἀπὸ τοὺς Τούρκους⁴ καὶ τοὺς παλιότερους σεισμοῦ. Οἱ ἐλάχιστοι Λατίνοι τοῦ Κάστρου τὴν εγκατέλειψαν ἀργότερα. Ὁ ἀρχιδούκας Ludwig Salvator σχεδίασε στὶς ἀρχές τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνα τὴν ερειπωμένη βυζαντινὴ ἐκκλησία, ποῦ κρατοῦσε ἀκόμα ὀρθίους μερικὸς τοίχους τῆς⁵. Ἐπίσης

¹ Βλ. Ἱστορικά Απομνημονεύματα τῆς Νήσου Ζακύνθου ὑπὸ Π. Χιώτου, τόμος δεύτερος, ἐν Κερκύρα 1858, σ. 534. Δυστυχῶς ὁ Χιώτης δὲν δημοσίευσε ποτὲ τὶς ἐπιγραφές, ποῦ υπήρχαν ἐκεῖνο τὸν καιρὸ ἐπὶ τὴν ἐκκλησία.

² Βλ. Fr. Miklosich - Ios. Müller, Acta et Diplomata monasteriorum et ecclesiarum Orientis, tom. II. Vindobonae MDCCCLXXXVII, σελ. 69.

³ Τα κτήματα αὐτὰ βρίσκονταν ἐπὶ τὴν περιφέρεια τῆς σημερινῆς κοινότητος Λιθακιάς, ἐπὶ τὸ νότιο μέρος τῆς Σαρακίνας.

⁴ Ὁ Σπυρ. δε Βιάζης παρουσίασε ἐπὶ τὴν μελέτη τοῦ «Σημειώματα περὶ τῶν δυτικῶν ἐκκλησιῶν, ἀρχιεπισκόπων καὶ ἐπισκόπων Ἑπτανήσου», περ. «Ἀρμονία», ἔτος δ', ἀρ. 1-2, Ἀθῆναι 15-1-1906, σ. 13, ἀνέκδοτο ἕως τότες ἔγγραφο ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο τῆς λατινικῆς ἐπισκοπῆς Ζακύνθου, ὅπου ἀναφερόταν ἡ ἀιμαλωσία τοῦ δυτικοῦ ἐπίσκοπου Ἰωάννη Ἀντώνιου Σκαρδανέλλη καὶ τῶν κανονικῶν ἀπὸ τοὺς ἐπιδρομῆς Τούρκους, τὸ 1479, κλπ. Ὁ Λατίνος ἐπίσκοπος ἐξαγοράστηκε καὶ γύρισε ἐπὶ τὴν Τζάντε.

⁵ Βλ. L. Salvator, Zante, ο.π., τόμος δεύτερος, σ. 99-100, ὅπου περιγράφει τὴν βυζαντινὴ αὐτὴ ἐκκλησία καὶ τὶς σωζόμενες τοιχογραφίες τῆς. Ὁ Salvator ἐπίσης δημοσιεύει ἐπὶ τὸν ἴδιον τόμον, ἀπέναντι ἀπὸ τὴν σ. 94, ἐκτός κεμένου, ἓνα διπλωμένο πολῦτιμο σχέδιο τοῦ Κάστρου, καμωμένο ἀπὸ ἄλλο, ἀνώνυμον, τῆς ἐποχῆς τῶν Ἀγγλων (χάραξη καὶ ἐκτύπωση τοῦ Γεωγραφικοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Πράγας). Ἐπὶ τὸ δημοσιευμένο αὐτὸ σχέδιο σημειώνεται ἐπὶ τὴν δυτικὴν πλευρὰ τοῦ Κάστρου ἡ σταυροειδὴς βυζαντινὴ ἐκκλησία, μετὰ τὰ οἰκόπεδά της (ὅπου υπήρχε καὶ τὸ κατεστραμμένο παλιὸ ἐπισκοπικὸ μέγαρον). Ἐπὶ τὴν ἀνατολικοβόρεια πλευρὰ τῆς ἐκκλησίας προβάλλονται ἐπὶ τὸ σχέδιο οἱ ἀλλοτινὲς τρεῖς ἡμικυκλικὲς ἀψίδες. Ὁ Παναγιώτης Χιώτης ἐπὶ τὸ βιβλίον «Ἱστορικά Απομνημονεύματα τῆς Νήσου Ζακύνθου», τόμος δεύτερος, ο.π., σ. 248, λαθεμένα χαρακτηρίζει τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Σωτήρα «Γοτθικὸν οἰκοδόμημα»! Ὁ Σπύρος δε Βιάζης ἐπὶ τὰ προλεγόμενα τῆς ἐργασίας τοῦ «Κανονισμὸς τῆς Δημοτικῆς Φωσκολιανῆς Βιβλιοθήκης, ἐν Ζακύνθῳ 1890» μνημονεύοντας τοὺς δωρητὰς τοῦ παραπάνω πνευματικοῦ ἰδρύματος, γράφει ἐπὶ τὴν σ. 8: «Ὁ μακαρίτης Α. Φλαμπουριάρης [ἐδώρησε] χάρτην τιτοφοροῦμενον «Topografia del Castello di Zante». Πιθανότατα τὸ σχέδιο τοῦ Κάστρου, ποῦ δημοσίευσε ὁ Salvator ἐπὶ τὸ βιβλίον, προέρχεται ἀπὸ ἐκεῖνον τοῦ Ἀναστάσιου Φλαμπουριάρη. Ὁ δε Βιάζης υπήρξε, ὅπως εἶναι γνωστὸ, ὁ κυριότερος «ἱστορικὸς πληροφοριοδότης» τοῦ Salvator.

είχαν απομείνει, σε μian όρθια μικρή κόγχη, ορισμένες βυζαντινές τοιχογραφίες, που γλύτωσαν από τους σεισμούς του Αυγούστου 1953 και αποτειχίσθηκαν από τον Κώστα Κουτσουρή. Οι τοιχογραφίες αυτές, έργα του δωδέκατου αιώνα, παριστάνουν στο πάνω μέρος το Χριστό Εμμανουήλ ευλογώντας με τα δύο χέρια κι από κάτω τους Αγίους Κοσμά και Δαμιανό έχοντας στη μέση τη μητέρα τους Θεοδότη¹. Επίσης, όπως γράφει ο Π. Α. Βοκοτόπουλος, «στην ίδια μάλλον εποχή [12^{ος} αι.] ανήκουν και τα λείψανα δύο αγίων σε μετάλλιο, στο εσωρράχιο της τοξωτής θύρας από το ιερό στην πρόθεση του ανατολικού τμήματος του ναού»².

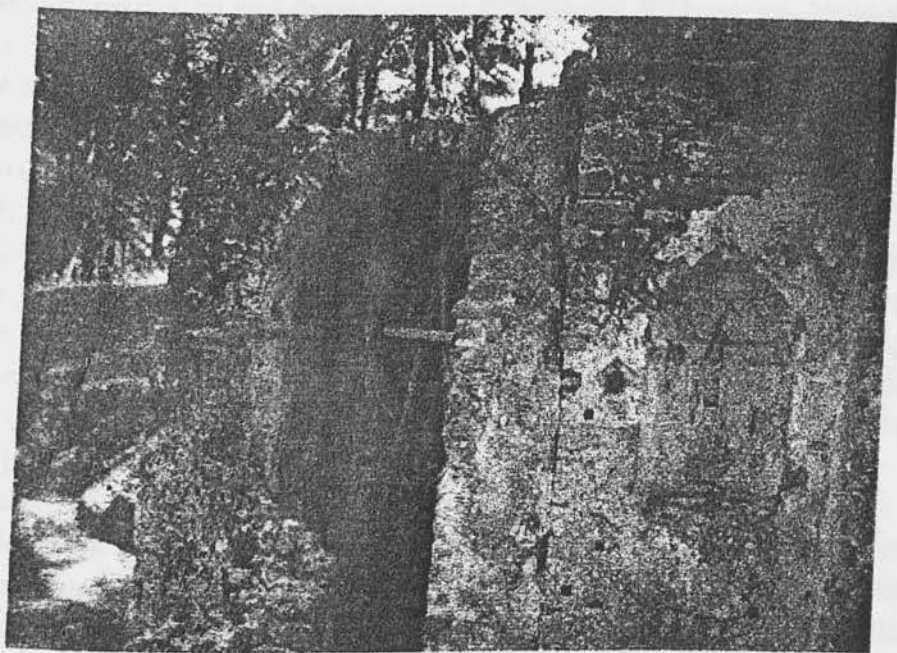
Εικόνα 1. Ο ναός της Σωτήρας όπως σήμερα σώζεται.

Μετά τη διενέργεια μικρής σε έκταση ανασκαφικής έρευνας, κυρίως στο χώρο του ιερού, αποκαλύφθηκαν: ανατολικά η γένεση της κεντρικής ημικυκλικής κόγχης του ιερού με τοιχογραφίες σε δύο στρώματα, οι βαθμίδες του ιερού βήματος, μικρά τμήματα ψηφιδωτού δαπέδου *in situ* μικρό όρυγμα μέσα στο οποίο υπήρχαν υπολείμματα ξύλινου κιβωτιδίου με οστά, που πιθανότατα χρησίμευσε ως εγκαίνιο του αρχαιότερου ναού. Ο ναός, σύμφωνα με τα νέα ανασκαφικά δεδομένα, στην πρώτη πιθανότατα οικοδομική φάση του, φαίνεται ότι είχε το ρυθμό του σταυροειδούς εγγεγραμμένου μετά χορών(εικ. 1), εκτός δηλαδή από την ανατολική κόγχη υπήρχαν ακόμη δύο, βόρεια και η νότια, η οποία και σώζεται. Αριστερά και δεξιά από το ιερό

¹ Σήμερα έχουν εκτεθεί στο εκκλησιαστικό μουσείο Ζακύνθου. Βλ. βιβλίο «Το Μουσείο Ζακύνθου», Αθήνα 1967, σ. 21 και «Εκκλησίες και Μοναστήρια στη Ζάκυνθο», Αθήνα 1967, σ. 157. Άρτια περιγραφή των βυζαντινών αυτών τοιχογραφιών βλ. στην εργασία του Π. Α. Βοκοτόπουλου «Η Βυζαντινή Τέχνη στα Επτάνησα», ο.π., σ. 159. Επίσης ας σημειωθεί εδώ ότι από την εκκλησία τούτη και άλλες εξαφανισμένες από παλιότερα, βρέθηκαν κομμάτια από ανάγλυφα βυζαντινά θωράκια. Βλ. Α. Χ. Ζώη «Οδηγός του Μουσείου Ζακύνθου», Ζάκυνθος 1934 και Γ. Α. Σωτηρίου «Το μουσείον και η μεσαιωνική τέχνη της Ζακύνθου», «Νέα Εστία», Αθήνα 15 Δεκεμβρίου 1927, τεύχη 22-24, σ. 1033-1037.

² Ο Salvatore γράφει ότι η βυζαντινή αυτή τοιχογραφία, που παρουσιάζει και σκίτσο της, παριστάνει πιθανότατα την Αγία Ελένη. Ο Π. Α. Βοκοτόπουλος υποστηρίζει ότι η τοιχογραφία τούτη απεικονίζει «μάλλον διάκονο που κρατά σταυρό και λιβανοθήκη».

υπήρχαν η πρόθεση και το διακονικό, το οποίο επίσης σώζεται. Ο τύπος αυτός, που θυμίζει καθολικό μοναστηριών κυρίως του Αγίου Όρους, μας υπαγορεύει να θεωρήσουμε ότι ο ναός ίσως ήταν το καθολικό μονής. (εικ 2) Οι νεότερες αυτές διαπιστώσεις διευκρινίζουν παλιότερες προανασκαφικές παρατηρήσεις του Βοκοτόπουλου (1970).

Εικόνα 2. Ναός Σωτήρας (βόρεια πλευρά).

Η δυτική εκκλησία και το μοναστήρι του Αγίου Φραγκίσκου του τάγματος των Μινωριτών (Chiesa e Convento di San Francesco dei padri Minori Conventuali), που βρισκόταν άλλοτε στο νότιο άκρο του Κάστρου και σε μικρή απόσταση από τη λατινική μητρόπολη του Σωτήρα, χτίστηκε από τους δε Τόκκους στις αρχές του 14^{ου} αιώνα. Ο Διονύσιος Γεώργιος Βαρβιάνης στον ανέκδοτο και κατεστραμμένο κώδικά του «Χρονικά Ζακύνθου» έγραφε, σελ. 15 «La chiesa latina di S. Francesco in Castello fu fabbricata dai Despoti di Zante che regnarono dal 1307/1430. Fu indi ampliata nell'anno 1492». [= Η εκκλησία του Αγίου Φραγκίσκου στο Κάστρο χτίστηκε από τους αυθέντες της Ζακύνθου, που ηγεμόνευαν (με τον τίτλο των Κομήτων Παλατινών) από το 1307 έως το 1430. Και έπειτα (επί Βενετών) την εμεγάλωσαν το 1492]. Ο αρχιεπίσκοπος και ιστορικός συγγραφέας Νικόλαος Κατραμής παρουσιάζει τις εξής χρονολογίες: «1300. Ωκοδομήθη ή εν τῷ φρουρίῳ δυτική ἐκκλησία του Αγίου Φραγκίσκου. Τὸ δὲ 1495 ἀνωκοδομήθη.»¹ Ο Παναγιώτης Χιώτης αναφέρει ότι η εκκλησία του Αγίου Φραγκίσκου χτίστηκε από τους δε Τόκκους, και στο μοναστήρι της είχαν κοινόβιο οι Μινωρίτες κι έμεναν κάποτε σ' αυτό Λατίνοι επίσκοποι Ζακύνθου-Κεφαλονιάς². Όπως προκύπτει από έκθεση του προβλεπτή Ζακύνθου Δονάτου da Lezze (25 του Μάη 1506)³ η εκκλησία και το μοναστήρι καταστράφηκαν από την επιδρομή των Τούρκων (Τρυγητής 1479), αλλά ξαναχτίστηκαν αργότερα

¹ Φιλολογικά Ανάλεκτα Ζακύνθου υπό Νικολάου Κατραμής, ο.π., σ. 479.

² Βλ. Ιστορικά Απομνημονεύματα της Νήσου Ζακύνθου, τόμος δεύτερος, ο.π., σ. 533.

³ Βλ. Σπυρ. δε Βιάζη, Σημειώματα περί των δυτικών εκκλησιών, αρχιεπισκόπων και επισκόπων Επτανήσου, περ. «Αρμονία», ο.π. αρ. 17, σ. 246.

(1492)¹. Πάνω από την κεντρική είσοδο του λαμπρού οικοδομήματος της εκκλησίας (τρίκλιτη μεγάλη βασιλική) πρόβαινε το πέτρινο ανάγλυφο οικοσχημο των ιδρυτών της δε Τόκκων. Το μοναστήρι επίσης κάλυπτε αρκετό χώρο κι ήταν ένα ευρύχωρο κτίριο, που στάθηκε αργότερα σημαντικό μορφωτικό κέντρο του Κάστρου και χρησιμοποιήθηκε σαν δημόσιο σχολείο της Κοινότητας. Εκεί διδάσκονταν η ελληνική φιλοσοφία και φιλολογία από διορισμένους δάσκαλους, Έλληνες και ξένους².

Οι κάτοικοι, ωστόσο, του Κάστρου (και του Αιγιαλού) ήταν αφιερωμένοι ολόψυχα κι αποκλειστικά στην άμυνα του Νησιού από τον καθημερινό επιίαλτη των τουρκο-πειρατών. Έτσι δεν υπήρχαν ακόμα οι αντικειμενικές συνθήκες για την καλλιέργεια του νου και της ψυχής.

Οι κάτοικοι του Νησιού γράφει σ' έκθεσή του ο προβλεπτής Ζακύνθου Αντώνιος da Moulla (Αύγουστος 1510) είναι φιλοπόλεμοι και πρόθυμοι να κάμουν τα πάντα για χάρη της Βενετίας. Για να προστατέψουν το Νησί, μόνοι τους εξόπλισαν μια φούστα κι ένα μπριγκαντίνι. Όλοι οι πρόκριτοι και ο λαός, ύστερ' από συμβούλιο, [για να δείξουν την αφοσίωσή τους στη Βενετία] κατέβασαν ένα πέτρινο οικοσχημο του κόμη Λεονάρδου Τόκκου, πρώην κυρίαρχου αυτού του Νησιού, που βρισκόταν σε μία εκκλησία [του Αγίου Φραγκίσκου] του τάγματος [των Μινοριτών]³.

Όπως φαίνεται από έκθεση του προβλεπτή Ζακύνθου Σεβαστιανού Contarini προς τη βενετική Γερουσία (Δεκέμβρης 1520), έως τότε, το τοπικό Συμβούλιο της Κοινότητας, συνεδρίαζε μέσα στην ευρύχωρη βασιλική του Αγίου Φραγκίσκου⁴.

Η εκκλησία και το μοναστήρι του Αγίου Φραγκίσκου καταστράφηκαν από το μεγάλο σεισμό του 1664. Ύστερα όμως από λίγα χρόνια (1672) ξαναχτίστηκαν όπως ήταν πριν. Είχαν αρκετή περιουσία, η εκκλησία και το μοναστήρι, ανέκαθεν.

Με το διάταγμα της 20 του Γενάρη 1805, στον καιρό της Επτανήσου Πολιτείας, ανάμεσα στις περιουσίες διαφόρων μονών της Επτανήσου, δημεύτηκε κι εκείνη του Αγίου Φραγκίσκου στο Κάστρο του Τζάντε. Όπως είναι γνωστό, η διάλυση αυτή, μαζί με το φόρο που επιβλήθηκε σ' άλλες επτανησιακές μονές, απέβλεπε στην οικονομική συντήρηση της δημόσιας εκπαίδευσης των Ιονίων Νήσων κι έγινε δεκτή απ' όλους με ικανοποίηση και χαρά⁵.

Στα χρόνια της Αγγλοκρατίας, μαζί με όλες τις εκκλησίες και τα οικοδομήματα του Κάστρου, κατασχέθηκε και η εκκλησία του Αγίου Φραγκίσκου, που χρησίμευσε σαν μπαρουταποθήκη! Ύστερ' από την Ένωση και με το πέρασμα του καιρού, και πριν ακόμα ξεθεμελιωθούν όλα με τους σεισμούς του 1953, η εκκλησία και το μοναστήρι του Αγίου Φραγκίσκου στο Κάστρο είχαν αφανιστεί εντελώς από το πρόσωπο της γης⁶.

¹ Βλ. Ντίνος Κονόμος, «Εκκλησίες και Μοναστήρια στη Ζάκυνθο», Αθήνα 1967, σ. 180, όπου και άλλες πληροφορίες σχετικές με την εκκλησία του Αγίου Φραγκίσκου.

² Βλ. Σπυρ. δε Βιάξη «Η Ζάκυνθος επί Ενετοκρατίας τη βάσει ανεκδότων εγγράφων (1483-1797), περ. «Κυψέλη» 4 (1887), αριθ. 54, σ. 76 κ.ε.- Π. Χιώτου «Περί Ζακυνθίων Ακαδημιών και Ακαδημαϊκών», εφημ. «Ελπίς», έτος εικοστόν, αριθ. 167, εν Ζακύνθω τη 24 Ιουλίου 1894.

³ Βλ. Marino Sanudo «Diarii», τόμος έκτος, ο.π., στήλη 69.- Πρβλ. και Κ. Καυροφύλα «Η Ζάκυνθος κατά τας αρχάς του δεκάτου εκτου αιώνας», περ. «Ιόνιος Ανθολογία» 7 (1933), αρ. 78-80, σ.198.

⁴ Βλ. Marino Sanudo «Diarii», τόμος εικοστός ένατος, ο.π., στήλη 463.

⁵ Βλ. Ανδρέου Μ. Ανδρεάδου, Η Επτανησιακή δημοσία οικονομία κατά την περίοδον 1797-1814. Εκδίδεται εκ των καταλοίπων του συγγραφέως, επιμέλεια Βαλερίου Μέξα, Κέρκυρα 1936, σ. 36-37.

⁶ Ο D. Quinn στην εργασία του «Των τελευταίων αιώνων επιγραφαι Ζακυνθιακαί», περ. «Αρμονία», ο.π., γράφει ότι μέσα στην εκκλησία του Αγίου Φραγκίσκου θάφτηκαν «πολλοί των πλουσιωτέρων τότε Καθολικών. Περί δε τα πενήτηντα βήματα προς ανατολάς του τόπου, όπου άλλοτε

Εδώ θα πρέπει να ειπωθούν δύο λόγια σχετικά με το παμπάλαιο λατινικό παρεκκλήσι του Αγίου Στεφάνου στο Κάστρο, που συγχωνεύτηκε κι αυτό το 1672 με την εκκλησία του Αγίου Φραγκίσκου και σήμερα δεν σώζεται απ' αυτό κανένα σημάδι.

Το Κάστρο της Ζακύνθου, σύμφωνα μ' έγγραφο του 1403, ονομαζόταν εκείνον καιρό *Άγιος Στέφανος*¹. Πιθανότατα στη θέση του μεταγενέστερου λατινικού παρεκκλησίου να υπήρχε αρχικά βυζαντινή εκκλησία στ' όνομα του προστάτη του Κάστρου Αγίου Στεφάνου, και κυριεύτηκε κι αυτή από τους Λατίνους, όπως ο Σωτήρας. Από παλιά έγγραφα σωζόμενα στο παραπάνω Αρχαιοφυλακείο, που ερεύνησε ο Λ. Χ. Ζώης, είχε γίνει γνωστό, ανάμεσα στ' άλλα, ότι η εκκλησία τούτη καταστράφηκε από τους Τούρκους (1479) κι αργότερα ξαναχτίστηκε από τον προβλεπτή Πέτρο Nadale (1495-1498), για να χρησιμεύσει από τότε σαν ενοριακό παρεκκλήσι όλων των προβλεπτών Ζακύνθου. Ο γάλλος κληρικός Denis Possot βρέθηκε στο Τζάντε το Θεριστή του 1532 και γράφει ανάμεσα στ' άλλα ότι στην εκκλησία του προβλεπτή (Άγιος Στέφανος) είδε τις εικόνες της Παναγίας, του Αγίου Ιερωνύμου, του Αγίου Βερνάρδου και του Αγίου Φραγκίσκου, καθώς και την επιγραφή *Leonardo Lauredano principe dicato regio Provisore*².

Και μια κι αρχίσαμε την ιστορική αυτή αναδρομή με βυζαντινές εκκλησίες, που έγιναν αργότερα δυτικές, καθώς και με την αρχαία λατινική του Αγίου Φραγκίσκου, ας ρίξουμε αμέσως παρακάτω μια ματιά και σ' άλλα τρία καθολικά παρεκκλήσια, ολοκληρώνοντας έτσι τον κύκλο των ξένων εκκλησιών και μοναστηριών του Κάστρου. Υστερα είναι ελεύτερος ο δρόμος, για να ερευνήσουμε τις εκκλησίες και τα μοναστήρια των Ελλήνων ορθόδοξων του Κάστρου, που αποτελούσαν ανέκαθεν τη συντριπτική πλειοψηφία του πληθυσμού του.

Όπως προκύπτει από έκθεση του προβλεπτή του Τζάντε Πέτρου Φόσκολου (13-11-1506) στη βενετική Γερουσία, οι Έλληνες πολεμιστές-υπερασπιστές του Κάστρου και του Αιγιαλού, δεν ήταν εξασκημένοι στη χρησιμοποίηση των κανονιών και κανείς απ' αυτούς δεν ήξερε να βάλει φωτιά σε μια βομπάρδα (*e non hanno chi sapesse dar fuoco a una bombarda*)³. Αλλά και δύο χρόνια πριν, ο αρχιναύαρχος

ίστατο ούτος ο ναός, κείται δύο θραύσματα επιτυμβίου πλακός κλπ.». Και δημοσιεύει αμέσως παρακάτω, σ. 566, τις δύο επιγραφές.

¹ Βλ. [Ανδρέα Μουστοξύδη] *Ελληνομνημών ή σύμμικτα Ελληνικά*, 1847, αριθ. 10, σ. 571-572. «[...δίπλωμα εκ Ζακύνθου της 1 Φεβρουαρίου 1403, δι ου ο εκ Κεφαλληνίας Λεονάρδος [Α' Τόκος], κύριος της νήσου Ζακύνθου, επικυροί εις Φραγκύλον (Frncu lo) τον Πελεγανόν [Πελεγάνον], αυλικόν αυτού επίτροπον και φρούρα ρχον του φρουρίου Αγίου Στεφάνου, τα τιμαριωτικά κτήματα και προ νόμια, όσα ο πατήρ αυτού ο δουξ και κόμης είχε παραχωρήση εν τη νή σω Ζακύνθω εις τον Νικόλαον και την Νικολάου του Γαλατέου Ευδοκ ίαν, γονέων του Φραγκύλου (αναγινώσκειται εν τω χειρογράφω βιβλίω Ordini e Terminazioni ed altro del governo Veneto, σ. 106, κείμενω εν τω χαρτοφυλακείω Ζακύνθου.)» Δυστυχώς το αντίγραφο αυτό, που σωζόταν στο παραπάνω χειρόγραφο βιβλίο του αλλοτινού Αρχαιοφυλακείου, έμεινε ανέκδοτο απ' όλους τους παλιότερους ερευνητές του Νησιού!..

² Βλ. Κώστα Καιροφύλα, *Η Ζάκυνθος κατά το έτος 1532*, «Ημερολόγιον της Μεγάλης Ελλάδος», Αθήναι 1933, σ. 158. Επίσης βλ. Λ. Χ. Ζώη, *Λεξικόν Ζακύνθου*, τόμος πρώτος, β' έκδοση, σ. 613.- Επίσης βλ. Ντίνος Κονόμος, *Εκκλησίες και Μοναστήρια στη Ζάκυνθο*, ο.π., σ. 153. Σε ανέκδοτο έως τώρα έγγραφο (αχρονολόγητο, αλλά του 16^{ου} αι.) αναφέρεται το λατινικό αυτό παρεκκλήσι ως εξής: *Una Capella di S. Steffano jus patronato del Principe assegnata a detti Padri conventuali con le rendite, acciò servino il reggimento di Messa.*».

³ Βλ. Marino Sanudo «*Diarii*», τόμος τέταρτος, ο.π., στήλες 679-680.

Ιερώνυμος Contarini, σ' έκθεσή του από το Τζάντε προς τη βενετική κυβέρνηση (Τρυγητής 1500), ζητούσε να σταλούν αμέσως στο Νησί μπομπαρδιέροι και αρκετή ποσότητα μπαρούτης¹.

Από ανέκδοτη έως τώρα και ιδιόχειρη σημείωση του Λ. Χ. Ζώη, από τις έρευνές του στο αλλοτινό Αρχαιοφυλακείο Ζακύνθου, αναφέρονται τα εξής: «*Επί Βενετοκρατίας υπήρχεν εν τῷ Φρουρίῳ σωματεῖον Βομβαρδιστῶν (Μπομπαρδιέροι) (Scola dei Bombardieri), ἔχον προστάτιδα τὴν Ἁγίαν Βαρβάραν.*»².

Οι μπομπαρδιέροι έχτισαν (άγνωστο έως τώρα πότε) στη βορειοδυτική πλευρά του Κάστρου, δίπλα στη μεγάλη μπαρουταποθήκη, την εκκλησία της Αγίας Βαρβάρας. Οι ίδιοι αφιέρωσαν την εκκλησία της αδελφότητάς τους, που σίγουρα πήραν μέρος σ' αυτήν και μπομπαρδιέροι Έλληνες πρόσφυγες, στην Αγία Βαρβάρα, προστάτρια - όπως είναι γνωστό - του πυροβολικού. Η εκκλησία ήταν σχεδόν ερειπωμένη στις αρχές του 19^{ου} αιώνα. Υπήρχε απόφαση των τότε ολιγάριθμων δυτικών του Νησιού ν' ανακαινισθεί και για το σκοπό αυτό κατατέθηκαν όλα τα κεμήλιά της στα χέρια του κανονικού Νικολού Ρενώ (1805). Ωστόσο δεν ξαναχτίστηκε η εκκλησία κι εξαφανίστηκαν κι αυτής ακόμα και τα ερείπιά της.

Μετά την ανασκαφική έρευνα αποκαλύφθηκε μικρή μονόκλιτη βασιλική, με αβαθή κόγχη του ιερού, προσανατολισμένη νότια, με πλακόστρωτο δάπεδο, που σώζεται κατά το ήμισυ περίπου. Στην εξωτερική του ανατολικού τοίχου της αποκαλύφθηκε κατασκευή για τη συλλογή των ομβρίων υδάτων. Έχουμε τη γνώμη ότι η αναφερόμενη ως εκκλησία της Αγίας Βαρβάρας από τους Ζώη και Κονόμο είναι η εκκλησία των Πυροβολιτών, κοντά στη μεγάλη πυριτιδαποθήκη, η οποία και σημειώνεται στο χάρτη του Coropelli του 1687 (Κονόμος 1979). Η εκκλησία της Αγίας Βαρβάρας, η οποία επίσης σημειώνεται στον προαναφερόμενο χάρτη, ταυτίζεται με αυτήν που έχουμε ανασκάψει. Η παλιά εικόνα της Αγίας Βαρβάρας, σε ξυλόγλυπτη καθέδρα, είχε μετακομισθεί από την εκκλησία της σ' εκείνη του Αγίου Ελευθερίου της οικογένειας Δαμουλιάνου.

Η δεύτερη δυτική εκκλησία του Κάστρου ήταν αφιερωμένη αρχικά στις Αγίες Αικατερίνη και Λουκία και σώζονταν από παλιότερα στη συνοικία του Αγίου Νικήτα. Υστερα (μέσα περίπου του 17^{ου} αιώνα), η εκκλησία έγινε παρεκκλήσι (προφανώς από παλιότερους σεισμούς) και ήταν γνωστό με την επωνυμία «Santa Lucia de' Patri Zoccolanti». Η Σάντα Λουσία εξαφανίστηκε κι αυτή από το Κάστρο στα νεώτερα χρόνια.

Τέλος η τρίτη δυτική εκκλησία της Αγίας Ιουστίνης (Σάντα Γκιουστίνια) είναι γνωστή από το επίγραμμα που της αφιέρωσε ο Αναστάσιος Γόρδιος στο Λαζαρέτο του Τζάντε το 1689:

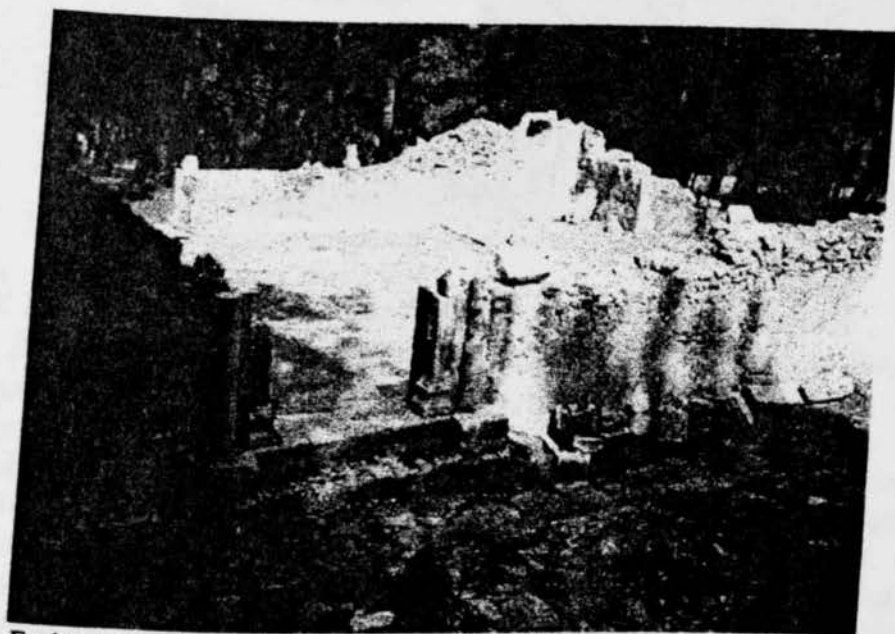
*Ιουστίναν μάρτυρα τὴν πάλαι νόει,
ναός καλῆς κάλλιστος ἀγνῆς παρθένου³.*

¹ Βλ. Marino Sanudo «Diarii», τόμος τρίτος, ο.π., στήλη 719.

² Δυστυχώς ο Ζώης δεν αναφέρει το παραμικρό για τη συντεχνία τούτη στο πολύτιμο βιβλίο του «Αι εν Ζακύνθω Συντεχνίαι», ο.π. Φαίνεται ότι τα χειρόγραφα βιβλία της Συντεχνίας των Μπομπαρδιέρων είχαν καταστραφεί από παλιότερα στο Κάστρο.

³ Βλ. Αναστασίου Γορδίου «Απαρίθμησις απασών των εν τη πόλει της Ζακύνθου εκκλησιών μετ' επιγραμμάτων διστίχων ιαμβικών εν έτει 1689, υπό Κ. Δυοβουνιάτου», «Πρακτικά της Ακαδημίας Αθηνών, τόμος όγδοος, εν Αθήναις 1933, σσ. 45-54. Ας λεχθεί επίσης από εδώ ότι η λατινική εκκλησία

Όπως είναι γνωστό από την Ιστορία, ο βασιλιάς των Βανδάλων Γιζέριχος έκαψε και λεηλάτησε τη Ζάκυνθο αιχμαλωτίζοντας πεντακόσιους ντόπιους πρόκριτους. Φεύγοντας η αρμάδα του από το Νησί κι ενώ περνούσε την Αδριατική έσφαξε τους πεντακόσιους αιχμαλώτους κι έριξε τα σώματά τους στο πέλαγος¹. Η σφαγή εκείνη, που έγινε στις 29 Αυγούστου 466 μ.Χ., συγκλόνησε όλο τον κόσμο και ιδιαίτερα τη Ζάκυνθο. Έτσι ορίστηκε στο Νησί η 29 Αυγούστου, επέτειος της αποτομής της κεφαλής του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και της κατακρεούργησης των άμοιρων εκείνων αιχμαλώτων, ημέρα γενικής νηστείας και προσευχής. Από τότε λοιπόν λατρευόταν ιδιαίτερα στο Τζάντε ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος. (εικ. 3)

Εικόνα 3. Ο ναός του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου.

Ο ιστοριογράφος Νικόλαος Σέρρας αναφέρει ότι ο Κάρολος Β' Τόκκος, γιος του Λεονάρδου Β' Τόκκου, έχτισε στο Κάστρο του Τζάντε την εκκλησία του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου (1429-1448)². Είναι προφανές ότι ο ανεξίτηρος εκείνος Φράγκος αυθέντης του Νησιού έχτισε την εκκλησία του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στη θέση άλλης ομώνυμης κι ερειπωμένης από ξένους επιδρομείς ή προηγούμενους σεισμούς³.

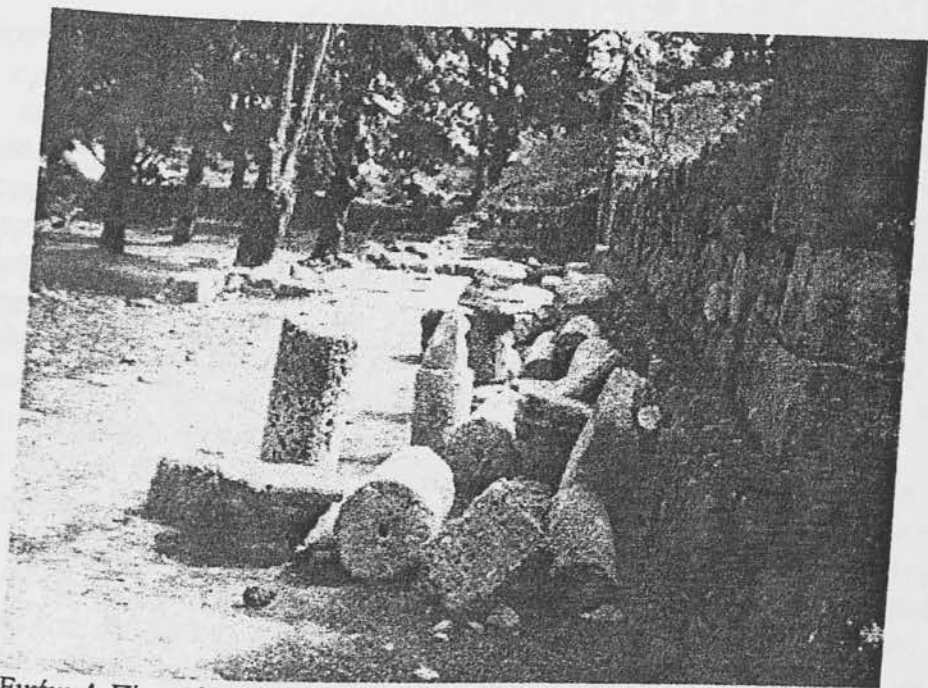
Η εκκλησία και το μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο Κάστρο ξαναχτίστηκαν από τη θυγατέρα του Λεονάρδου Γ' Τόκκου πριγκίπισσα Κλεώπη, την άνοιξη του 1478.

της Αγίας Ιουστίνης στο Κάστρο αναφερόταν σε χειρόγραφο του 1798, που μνημονεύει ο Σπύρος δε Βιάζης στην εργασία του «Αι γνωστότεροι εικόνες της Παναγίας εν Επτανήσω επί Βενετοκρατίας», εφημ. «Νέον Φως», αρ. φύλλου 90, Ζάκυνθος 25 Ιουλίου 1916.

¹ Βλ. Ιστορικά Απομνημονεύματα της Νήσου Ζακύνθου υπό Π. Χιώτου, τόμος δεύτερος, ο.π., σ. 60-61, όπου και βιβλιογραφία του ιστορικού αυτού γεγονότος. Επίσης βλ. Λ. Χ. Ζώη, Βάνδαλοι εν Ελλάδι, περ. «Αι Μούσαι» 23 (1915), αριθ. 532, σ. 1-2, και του ίδιου, Λεξικό Ζακύνθου (β' έκδ.) σ. 129.

² Από ανέκδοτη έως τώρα και ιδιόχειρη μετάφραση του παραπάνω ιταλικού κειμένου του Σέρρα καμωμένη από τον Λ. Χ. Ζώη, που σώζεται στο αρχείο μας.

³ Το Κάστρο του Τζάντε, όπως θα φανεί από το βιβλίο αυτό, αλλά και όπως προκύπτει από άγνωστες έως τώρα πηγές, κρύβει πολλά μυστικά, που ενδιαφέρουν ευρύτερα τη μεσαιωνική μας Ιστορία.

Εικόνα 4. Πίσω μέρος του ναού του Αγίου Ιωάννη Προδρόμου.

Ο Σπύρος δε Βιάζης, σε σπανιότατο σήμερα δημοσίευμά του¹, γράφει: Ο Άγγελος Σουμάκης², εις τον κώδικα της εκκλησίας [του Αγίου Ιωάννου του Προδρόμου]³, έγραψεν: «*Η κυρά Κλεώπη ή Κοψιδού, όπου έκτισε τὸ παρὸν μοναστήρι τοῦ ἁγίου ἐνδόξου προφήτου Προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου ὀνομαζομένου Κοψιδάτου εἰς τὸ Κάστρο τῆς παρὸν πόλεως Ζακύνθου, ἡ ὁποία κυρά Κλεώπη Κοψιδάτο ἦτο γέννα τοῦ πανυψηλοτάτου ἀφεντός δεσπότη Λεονάρδου δὲ Τόκη, όπου πρώτα ὤριζε τὸ παρὸν νησί τῆς Ζακύνθου, τὴν Κεφαλλονιάν, Λευκάδα, Ἁγίαν Μαύραν, Ἀγγελόκαστρον, καὶ παντοῦ δεσποτάτου, ὡς φαίνεται ἡ αὐτὴ ἀρχοντοπούλα καὶ ὀνομαζομένη εἰς τὸν κώδικα τῆς ἀνωθεν ἐκκλησίας εἰς τὸ μεγάλο βιβλίον γεναμένο ἀπὸ ὀρδινιά τοῦ ἀνωθεν πανυψηλοτάτου ἀφεντός δὲ Τόκη στοὺς 1478 μαγ. [ιοῦ] 25, ἡ ὁποία πρέπει νὰ μνημονεῦεται κλπ.*»⁴

Ο Σπύρος δε Βιάζης πάλι, ἀπὸ τὴν ἀνέκδοτη ἕως τώρα «Ἱστορία τῆς Ζακύνθου» τοῦ Ἰωάννη Κούρτσολα⁵, μεταφράζει ἀπὸ τὴν ἰταλική τα παρακάτω: «*Ἀποτελέσματα τῆς εὐσέβειας τῶν πριγκίπων ἐκείνων ὑπῆρξαν ὁ ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη ἐν τῇ πόλει*

¹ Βλ. Ἱστορικά. Ανάλεκτα ἀπὸ τὸν Σ. δε Βιάζη. Ναὸς τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου Προδρόμου εἰς τὸ Φρούριον, εφημ. «Νέος Αἰὼν», Ζάκυνθος 16 Νοεμβρίου 1891, ἔτος Α', ἀριθμ. Φύλλ. 7, σ. 6-7.

² Ὁ Ἄντζολος Σουμάκης, ἡ μυστηριώδης αὐτὴ μορφή των γραμμάτων καὶ τῆς ἱστορίας τοῦ Τζάντε, ἦταν κάτοχος ἐνὸς μοναδικοῦ τοπικοῦ ἀρχείου, με πολλὰ λυτὰ ἔγγραφα καὶ κώδικες τῆς ἐποχῆς των δε Τόκκων. Το ἀρχεῖο αὐτὸ, δυστυχῶς καταστράφηκε τὸν Αὐγούστο τοῦ 1953.

³ Ὁ πολῦτιμος κώδικας υπήρχε προσεισμηκὰ στο ἀρχεῖο τῆς ἐκκλησίας τοῦ Ἁγίου Νικολάου των Ξένων (μητρόπολη τοῦ Τζάντε), ἀλλὰ ἔκαμε κι αὐτὸς φύλλα φτερά μυστηριωδῶς, πρὶν ἀπὸ τοὺς σεισμοὺς τοῦ Αὐγούστου 1953. Εἶναι ἀγνωστο ἀν σώζεται σήμερα.

⁴ Το ἀπόσπασμα τοῦτο, μαζί και μ' ἄλλα τοῦ ἰδιοῦ κώδικα, που πρωτοδημοσίευσε ὁ δε Βιαζής στο παραπάνω ἄρθρο του, ἀναδημοσιεύθηκαν ἀργότερα, χωρὶς μνεῖα τῆς ἀρχικῆς ἀνακοίνωσῆς τους, στὴν ἀρίστη ἐργασία τοῦ Λ. Χ. Ζώη «*Αἱ ἐν Ζακύνθῳ Μοναί*» ἐν Ζάκυνθῳ 1900, σ. 43-46.

⁵ «*Τὸ χερσόγραφον τῆς ἱστορίας ταύτης σώζεται εἰς τὴν δημόσιαν Βιβλιοθήκην Ζακύνθου καὶ τιτλοφορεῖται Descrizione storica civile e fisica della città et isola del Zante. Ὁ Κούρτσολας ἤκμασε κατὰ τὸν δέκατον ὄγδοον αἰῶνα*» Πρβλ. Σ. δε Βιάζη: «*Ἐπτανήσιοι ἱστοριογράφοι, ἐν τῷ Ζακυνθίῳ περιοδικῷ «Αἱ Μούσαι», φυλ. 182.*» [Σημ. Σπυρ. δε Βιάζη]. Ἄς σημειωθεῖ ἐδῶ ὅτι τὸ ἰδιόχειρο χερσόγραφον τοῦ Ἰωάννη Κούρτσολα τῆς «Ἱστορίας τῆς Ζακύνθου» σώζεται σήμερα στὴ Ζάκυνθο.

⁶ Ἐννοεῖ ὁ Κούρτσολας τοὺς Κόμητες Κεφαλονιάς καὶ Ζακύνθου δε Τόκκους.

τῶν χρόνων ἐκείνων, ἔνθα εἶναι ἡ μόνη τῶν καλογραιῶν τῶρα¹. Ὁ ναός ὠκοδομηθῆναι μετρεῖς θόλους καὶ ὑφίστατο οὕτω μέχρι τῶν ἡμερῶν μου, καὶ ἡ ἐκκλησία τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου Ἀναφωνητρίας μονὴ μοναχῶν iure patronato κειμένη εἰς τὰ βουνά, ὁ Ἅγιος Ἡλίας κείμενος περίπου ἐν μίλιον μακρὰν τοῦ φρουρίου, οἱ ναοὶ οὗτοι ἐπροικοδοτήθησαν ἀπὸ τὴν Κλεώπην πριγκίπισσαν τοῦ Οἴκου τούτου (τῶν δε Τόκκων), καὶ οἱ τρεῖς μετὰ τοῦ ἰδίου ἀρχιτεκτονικοῦ ρυθμοῦ καὶ σχήματος. Τοῦ ἰδίου ρυθμοῦ εἶναι ἐπίσης αἱ ἐκκλησίαι τοῦ Ἁγίου Μεγαλομμάτου Νικολάου εἰς τὸν Σκοπὸν καὶ τοῦ Ἁγίου Δημητρίου εἰς τὸ χωρίον Μελινάδου. Ἄν περὶ τούτων (τῶν δύο) δὲν ἔχομεν μαρτυρίαν διὰ εἶναι ἔργα αὐτῆς, ὑποθέτομεν διὰ ἡ ἰδίᾳ τὰς ὠκοδόμησε, διότι ὁμοιάζουσι πρὸς τὰς ἄλλας καὶ εἶναι πράγματι οἰκοδομαὶ ἀρχοντικά.»².

Ὁ Σπύρος δε Βιαζῆς στὴν μελέτη τοῦ «Ἡ βυζαντιανὴ Τέχνη ἐν Ζακύνθῳ»³ ἔγραφε, ἀνάμεσα στ' ἄλλα καὶ τα εἰρησ: «Οἱ σεισμοὶ κατέστρεψαν καὶ αὐτοὺς [τοὺς ναοὺς]⁴, οἰκονομικοὶ δὲ λόγοι δὲν ἐπέτρεπον ἐν τῇ ἀνοικοδομήσει ἢ ἐπιδιορθώσει τῶν κτιρίων νὰ διατηρηθῇ ὁ βυζαντιακὸς ρυθμὸς. Ἀπόδειξις εἶναι ὁ Ἅγιος Ἰωάννης ὁ Πρόδρομος τοῦ Φρουρίου, οὗτινος σώζονται τὰ ἐρείπια ἅτινα δηλοῦσιν διὰ ἐν τῇ ἀνοικοδόμησει οὐδέ κατ' ἰδέαν διατηρήθη ὁ βυζαντιακὸς ρυθμὸς. [...] Ἐν τούτοις ὁ σεισμός τοῦ 1893 ἐπέδρασε σπουδαίως ἐπὶ τοῦ ναοῦ τούτου καὶ οὕτω σήμερον ὑπάρχουν μόνον λείψανα. Εἰς τὴν πρόσοψιν τῆς ἐκκλησίας ὑπῆρχε πλᾶξ παριστώσα τὸν Πρόδρομον. Τὸ ἀνάγλυφον τοῦτο καταπεσὸν ἐκ τοῦ σεισμοῦ ὁ φρούραρχος κ. Μ. Γ. Βρονταμίτης τῷ 1895 ἀπέστειλε εἰς τὴν ἐν Ἀθήναις Χριστιανικὴν Ἀρχαιολογικὴν Ἑταιρείαν⁵. [...] Ὁ ἐπισκεπτόμενος τὰ ἐρείπια τοῦ ὀρθόδοξου τούτου ναοῦ τοῦ Προδρόμου, ὅστις ἦτο ἄλλοτε μητρόπολις τῆς νήσου Ζακύνθου, εὕρισκε μόνον λατινικὴν ἐπιγραφὴν χαραγμένην πρὸς τ' ἀριστερὰ τῆς ἁγίας Τραπέζης, ἀνωθεν κενού, ἔνθα ἦτο ἡ εἰκὼν ἀφιεραμένη ὑπὸ Ἐνετοῦ εὐπατρίδου καὶ ἐχρησίμευεν ὡς δεύτερον παρατραπέζιον Προσκομιδῆς, διότι κατὰ τὰς ἐορτὰς δις ἐγίνετο ἐν τῷ ναῷ ἐκείνῳ ἡ θεία λειτουργία. Ἴδου ἡ περὶ οὗ ὁ λόγος ἐπιγραφὴ:

Deo et patriae omnia debeo

Gion. Bianco MDLXII

τούεστι: Τῷ Θεῷ καὶ τῇ πατρίδι τὰ πάντα ὀφείλω. Ἰωάννης Βιάγκος 1562.⁶

¹ Δίπλα στὴν ἐκκλησία ὑπῆρχε μοναστήρι καλογραιῶν.

² Βλ. Σπυρ. δε Βιάζη «Σημειώματα περὶ τῶν δυτικῶν ἐκκλησιῶν, ἀρχιεπισκόπων καὶ επισκόπων Ἐπτανήσου», περ. «Ἀρμονία», περ. γ', ἔτος δ', ἀριθ. 3, Ἀθήναι 1 Φεβρουαρίου 1906, σ. 29-30. Δυστυχῶς ἡ πολύτιμη αὐτὴ ἐργασία τοῦ Σπυρ. δε Βιάζη δὲν δημοσιεύθηκε ολόκληρη στο παραπάνω περιοδικό. Στὸ φύλλο τῆς 18-2-1909, που σταμάτησε ἡ δημοσίευση τῆς μελέτης, ὁ συγγραφέας τῆς γράφει στο τέλος: «Τώρα υπολείπεται ἡμῖν μόνον νὰ εἰπῶμεν δύο λέξεις διὰ τὰς δυτικὰς ἐκκλησίας τὰς οικοδομηθεῖσας ἐπὶ Ἐνετοκρατίας [εἰς τὴν Ἐπτανήσον], τῶν ὁποίων σήμερον αἱ πλείσται εἶναι κατηρειπωμένα». Δυστυχῶς οἱ «δύο λέξεις» δὲν εἶδαν ποτέ το φῶς τῆς δημοσιότητος. Καὶ λέμε δυστυχῶς, γιατί ὁ δε Βιάζης εἶχε ἐρευνήσει προσεκτικὰ τὰ πολύτιμα ἀρχεῖα τῶν δυτικῶν ἐκκλησιῶν Ζακύνθου, που καταστράφηκαν ἀπὸ τὴν σεισμοπυρκαγιά τοῦ Αυγούστου 1953.

³ Δημοσιεύθηκε, σε συνέχειες, στο ἀθηναϊκὸ περιοδικό «Πινακοθήκη» 3 (1903) ἀρ. φυλ. 29 κ.ε

⁴ Αναφέρεται στὶς Βυζαντινὲς ἐκκλησίες που χτίστηκαν ἐπὶ δε Τόκκων.

⁵ Ἀνακρίβεια τοῦ δε Βιάζη. Ὁ Λ. Ζώης στὴν ἐργασία τοῦ «Αἱ ἐν Ζακύνθῳ Μοναί», ο.π., σ. 48-49, γράφει ὅτι τὸ πέτρινο αὐτὸ ἀνάγλυφο τοῦ Ἁγίου Ἰωάννη τοῦ Προδρόμου ἦταν τοποθετημένο στὴν πόρτα τοῦ περιβολιοῦ τῆς μονῆς, ὅπου ὑπῆρχε δίπλα τὸ θαυμάσιο καμπαναριὸ τῆς ἐκκλησίας. Βλ. καὶ ὅσα γράφει καὶ παρακάτω ὁ Ζώης γιὰ τὸ πέτρινο αὐτὸ ἀνάγλυφο καὶ τὴν ἐπιστροφή τοῦ στὴν Ζακύνθο, που δὲν πραγματοποιήθηκε, στὶς σσ. 52-53. Ἀκόμα βλ. περιγραφή τῆς ἀνάγλυφης αὐτῆς παράστασης στὸν «Ὁδηγὸ Βυζαντινοῦ Μουσείου Ἀθηνῶν» τοῦ Γ. Σωτηρίου, σ. 32.

⁶ Πρβλ. καὶ Salvator, Zante, τόμος δεύτερος, ο.π. σ.95. Ὁ D. Quinn ὁμως τῶν «τελευταίων αἰῶνων ἐπιγραφῶν Ζακυνθιακῶν», ο.π., διαβάζει ὄχι Gion. Bianco, ἀλλὰ Geor. Bian. Γιὰ τὴν οἰκογένεια Βιάγκου

Το ξυλόγλυπτο και χρυσωμένο τέμπλο της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο Κάστρο, έργο των Ιωάννη Μοσκέτη και Ιάκωβου Παριανού (1631), ύστερα από ένα αιώνα σχεδόν αντικαταστάθηκε με άλλο. Τα κομμάτια του παλιού, μαζί με ορισμένες εικόνες, που αντικαταστάθηκαν κι αυτές, φυλάχθηκαν στο ιερό και το γυναικωνίτη της εκκλησίας. Όπως προκύπτει από ανέκδοτο έως τώρα συμβόλαιο του συμβολαιογράφου Ζακύνθου Λαυρέντιου Μερκάτη, οι επίτροποι της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στο Κάστρο συμφώνησαν, με τον αναγνώστη ξυλογλύπτη Νικόλαο Βιδάλε, την 26 Ιανουαρίου 1735 «... νά φτιάση και ινταγιάρη ὅλη τὴν προσπετίβα¹ τοῦ ἁγίου βήματος, ἤγουν τὰ διάστηλα² τῆς αὐτῆς ἐκκλησίας, μὲ ιντάγιο ρομάνο καλὰ δουλεμένο κατὰ τὸ [ν]τισένιο³ ὅπου ἔκαμε τὸν Σταυρωμένο⁴, καὶ νά τοῦ δώσουν διὰ κόπον τῆς δουλειᾶς του ριάλια 450 ». Το θαυμάσιο αυτό ξυλόγλυπτο και χρυσωμένο τέμπλο, ρυθμού μπαρόκ αγοράστηκε, τον ίδιο καιρό της συνένωσης των δύο εκκλησιών Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου και Αγίου Νικολάου των Ξένων, από τους επιτρόπους της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου του χωριού Σαρακινάδο και παραμένει από τότε εκεί.

Όταν μεταφέρθηκαν οι εξαιρετες αγιογραφίες και τα ιερά σκεύη της εκκλησίας του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου σ' εκείνη του Αγίου Νικολάου των Ξένων (μητρόπολη) δεν πάρθηκε κανένα μέτρο εξασφάλισης και διάσωσης των καλλιτεχνικών εκείνων θησαυρών. Εκτός από μερικές εικόνες και ορισμένα λαμπρά σκεύη, που τοποθετήθηκαν στην αλησμόνητη εκκλησία-μουσείο του Αγίου Νικολάου των Ξένων, όλα τ' άλλα μνημειώδη έργα τέχνης του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου (αγιογραφίες και ξυλόγλυπτα του παλαιότερου τέμπλου της εκκλησίας, θύρες, θωράκια, κλπ.) ρίχτηκαν σε διάφορες γωνιές του διπλανού γυναικείου μοναστηριού και κυρίως στο σκοτεινό γυναικωνίτη. Κι εκεί ξεχάστηκαν ολόκληρες δεκαετίες. Αργότερα, την άνοιξη του 1908, ανάμεσα στους άλλους εκκλησιαστικούς Αδαμάντιο Αδαμαντίου και όσες εικόνες βρέθηκαν εγκαταλειμμένες στον επάνω γυναικωνίτη κι άλλες γωνιές του αλλοτινού γυναικείου μοναστηριού της μητρόπολης.⁵ Αληθινός ήλιγγος πιάνει τον αναγνώστη του κατάλογου των εγκαταλειμμένων αυτών αριστουργημάτων της μεταβυζαντινής τέχνης. Παρότι δεν ήξερε ο αείμνηστος Αδαμαντίου ότι οι περισσότερες αγιογραφίες του παλιότερου τέμπλου ήταν έργα του μεγάλου Ηλία Μόσκου, ωστόσο επισημαίνει την αισθητική αξία των θαυμαστών εκείνων έργων. Αλλά προς τι να συνεχίσει κανείς αναζητώντας υπεύθυνους και ανεύθυνους, όταν οι καλλιτεχνικοί αυτοί θησαυροί έγιναν στάχτη και καπνός

ή Μοραβιάγκου που ήταν αρχοντική και εγκατεστημένη από τα πρώτα χρόνια της Βενετοκρατίας στο Κάστρο του Τζάντε βλ. τη μελέτη του Λ. Χ. Ζώη «Τιμάρια εν Ζακύνθω. Τιμάριον Μωροβιάγκου», περ. «Ιόνιος Ανθολογία» 8 1934 αρ. 90-92, σ. 190 κ.ε.

¹ Να σκαλίσει όλο το τέμπλο.

² Τα ξυλόγλυπτα του τέμπλου.

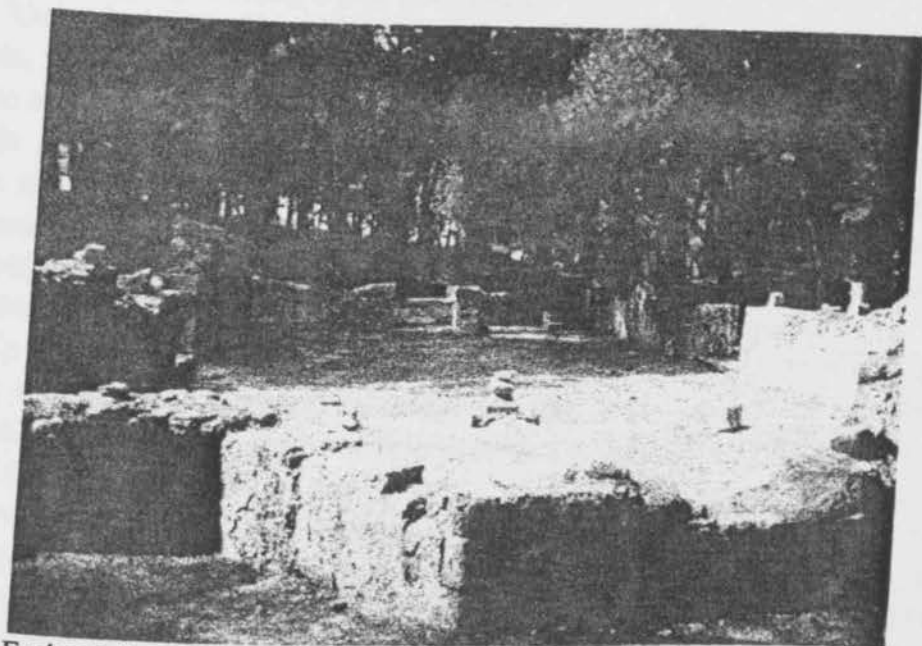
³ Σχέδιο.

⁴ Εννοεί τον ξυλόγλυπτο Εσταυρωμένο στη κορυφή της πυραμίδας του τέμπλου.

⁵ Βλ. «Οι καλλιτεχνικοί θησαυροί της Ζακύνθου», Ανέκδοτη καταγραφή Αδ. Αδαμαντίου,

«Επτανησιακά Φύλλα», τόμος τέταρτος, Αθήνα 1963, σ. 98-99. Επίσης όσα γράφει για τις εγκαταλειμμένες εκείνες εικόνες στο γυναικείο μοναστήρι της Μητρόπολης ο Ξενοφών Στελάκης στην ανακοίνωσή του «Έργα βυζαντινής τέχνης εις πλήρη εγκατάλειψιν», εφημ. «Ανατολή», αρ. φύλλ. 102, Ζάκυνθος 8 Νοεμβρίου 1931, σ. 1.

(αλίμονο, μαζί με ολόκληρη την εκκλησία – μουσείο του Αγίου Νικολάου των Ξένων) τον Αύγουστο του 1953.

Εικόνα 5. Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος (ανατολική λήψη).

Πριν από την ανασκαφική έρευνα μόνο τμήματα του βορείου και του νοτίου τοίχου ήταν ορατά. Σήμερα έχουν αποκαλυφθεί όλοι οι τοίχοι του ναού, σε ύψος που κυμαίνεται από μισό μέχρι και δύο μέτρα, μεγάλο μέρος της πλακόστρωσης, εσωτερικά, και τα πρώτα σκαλοπάτια που οδηγούσαν πιθανώς στο γυναικωνίτη.

Στη βόρεια πλευρά βρέθηκαν πολλές ταφές, και στη νότια ίχνη από κτίσματα και από την εξωτερική σκάλα που οδηγούσε στο ναό. Αποκαταστάθηκαν εν μέρει τα θυρώματα και συλλέχθηκαν όλα τα διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη του ναού, κάποια από τα οποία αποτελούσαν και το γλυπτικό διάκοσμο. Χαρακτηρίζονται από την άριστη και εντυπωσιακή επεξεργασία της πέτρας, γεγονός που αποδεικνύει και τη σπουδαιότητα που είχε δοθεί στο μνημείο. Τα αρχιτεκτονικά αυτά μέλη αποτελούν ένα θαυμάσιο σύνολο για την μελέτη του γλυπτικού διακόσμου των ναών κατά την περίοδο της Ενετοκρατίας. (εικ 4,5)

Η περιλαμψη εκκλησία της υπεραγίας Θεοτόκου Λαουρένταινας υπήρχε από μian άγνωστη εποχή και πιθανότατα ήταν αρχικά βυζαντινή. Η εκκλησία μνημονεύεται σ' έγγραφο του 1478¹ και πήρε την ονομασία της από την ομώνυμη εικόνα της Θεοτόκου Βρεφοκρατούσας, που μετακομίστηκε στο Τζάντε ύστερα από την άλωση της Βασιλεύουσας.²

Η εκκλησία τούτη, στολισμένη άλλοτε με μοναδικά έργα τέχνης είναι δεμένη ακατάλυτα με την ιστορία του Τζάντε. Μεγάλα τοπικά γεγονότα, εκκλησιαστικά, πολεμικά και πολιτικά, στενοί συγγενείς του Προστάτη Ζακύνθου Αγίου Διονυσίου,

¹ Βλ. « Ανέκδοτο Ζακυνθινό κτηματολόγιο του 1478 », «Επτανησιακά Φύλλα », τόμος τέταρτος, σ.120 κ.ε.

² Βλ. « Notizie storiche delle Apparizioni e delle Immagini più celebri di Maria Vergine Santissima nella Città e Dominio di Vanezia Tratte da Documenti, Tradizioni ed antich libri delle Chiese nelle qualli esse Imagini con venerate [ne è autore il dotto Flaminio Corner], Venezia 1761.», pag. 576.

βλαστοί επιφανών βυζαντινών οικογενειών, καθώς επίσης άλλοι γνωστοί κληρικοί, αγωνιστές, καλλιτέχνες και λόγιοι, άφησαν έντονα και ανεξίτηλα τη σφραγίδα τους στην ιστορία της περιώνυμης αυτής εκκλησίας.

Όταν έγιναν οι Βενετοί κυρίαρχοι στη Ζάκυνθο βρήκαν εγκαταλειμμένη την εκκλησία, χωρίς τίτλους ιδιοκτησίας. Έτσι έγινε δημόσιο κτήμα και την παραχωρούσαν από τότε σαν τιμάριο σε διάφορα επιφανή πρόσωπα (*pubblico jus patronato*). Αρχικά η εκκλησία παραχωρήθηκε από τους Βρετανούς (20 του Μάρτη 1495) στον ιερωμένο άρχοντα και πρόσφυγα Κωνσταντίνο Καλόφωνο, απόγονο βυζαντινής οικογένειας και πρωτοπαπά του Νησιού. Ο Κωνσταντίνος Καλόφωνος, που δεν αποκλείεται καθόλου να μετακόμισε ο ίδιος από την Πόλη στο Τζάντε την εικόνα της Λαουρένταινας, καθιέρωσε την εκκλησία σαν εφημερία των πρωτοπαπάδων του Νησιού.

Το 1507 κατείχε την εκκλησία ο πρωτοπαπάς Κωνσταντίνος Ελεάζαρος ή Λάζαρης και, όπως αναφέρεται σ' ανέκδοτο έως τώρα συμβόλαιο του Θεόδωρου Ραφτόπουλου, ο ίδιος εφημέριος επάκτωνε διάφορα κτήματα της Λαουρένταινας στον Αιγιαλό (αμπέλια, χωράφια και σπίτια). Η Βενετία, εκτιμώντας τις μεγάλες στρατιωτικές υπηρεσίες του σοπρακόμιτου βαρώνου Ιάκωβου Σιγούρου, του παραχώρησε την εκκλησία της Λαουρένταινας ως *jus patronato*. Φιλόθρησκος ο παππούς του Αγίου Διονυσίου Ιάκωβος Σιγούρος, έχτισε, με δικά του έξοδα, ένα ευρύχωρο μοναστήρι στο πλάι της εκκλησίας : Ο ίδιος « οικοκύρης και κτήτωρ της μονής της υπεραγίας Λαουρένταινας » – όπως αναφέρεται σε τοπικό συμβόλαιο της εποχής του – άφησε την εκκλησία και το μοναστήρι « δια βίου » στον εφημέριο Κωνσταντίνο Καλόφωνο (3 του Νοέμβρη 1528 – συμβολαιογράφος Θεόδωρος Αυλωνίτης) και διέταξε με την διαθήκη του (26 του Μάρτη 1525 – συμβολαιογράφος Αλ. Στουρίων), να θαφτεί μέσα στην εκκλησία της Λαουρένταινας, όπου υπήρχε και ο τάφος των γονέων του.

Όπως φαίνεται η εκκλησία πέρασε στην αργότερα στη κατοχή του Δημήτρη Θεοδώρου Παλαιολόγου, ύστερα από το γάμο του με τη Λάουρα Ιάκωβου Σιγούρου. Ο αδελφός της Λάουρας – γιος του Ιάκωβου – Μάρκος Σιγούρος, διεκδίκησε αργότερα την περιουσία της Μαρίας Καντακουζηνής, γυναίκας του αρχηγού των *stratioti* και πρώτου διαφεντευτή της άμυνας και εσωτερικής ασφάλειας του Τζάντε Θεόδωρου Πάυλου Παλαιολόγου, μια και δεν υπήρχαν κληρονόμοι από τον γάμο του γιου της Δημήτρη Παλαιολόγου με τη Λάουρα Σιγούρου.¹

Το 1613 εφημέριος της εκκλησίας ήταν ο πρωτοπαπάς Λαυρέντιος Βέργαμος, ο οποίος και την ανακαίνισε από τα θεμέλια², ύστερα από τον τρομερό σεισμό της 30 του Τρυγητή 1636. Ο ίδιος στην ανέκδοτη έως τώρα διαθήκη του, που έκαμε τον ίδιο

¹ Βλ. Κ. Δ. Μέρτζιου, *Περί Παλαιολόγων και άλλων ευγενών Κωνσταντινουπολιτών*, «Γέρας Κεραμοπούλου», Αθήνα 1953.

² Στο τυπωμένο στη Βενετία το 1761 σπανιότατο βιβλίο «*Notizie storiche ecc*» (βλ. σημ. αριθμ. 2, σ. 56) αναφέρεται στη σ.576 ότι η εκκλησία της Λαουρένταινας είχε πάρει το όνομά της από τον ανακαινιστή της πρωτοπαπά Λαυρέντιο Βέργαμο. Η άποψη αυτή του συγγραφέα του βιβλίου είναι απόλυτα λαθεμένη, γιατί, όπως είδαμε παραπάνω, η εκκλησία ονομαζότανε Λαουρένταινα σε παλαιότερους καιρούς (1478). Εξ άλλου η προφορική τοπική παράδοση ότι το Κ ό ν ι σ μ α πήρε το όνομά του από ένα λαουρέντη (εργάτη), που το βρήκε στην ακρογιαλιά του Πλάνου, δεν αποδεικνύεται από καμία έγγραφη μαρτυρία ή πηγή. Ακόμα δόθηκε η εξήγηση ότι το Κ ό ν ι σ μ α ήταν ιδιόκτητο της συντεχνίας των βοηθών κτιστών οικοδομών (λαουρέντης = βοηθός κτίστης). Αλλά μια τέτοια συντεχνία δεν αναφέρεται από κανέναν και πουθενά.

χρόνο (1636), ζήτησε να θαφτεί στο οικογενειακό του κενοτάφιο «εις την Παναγία την Λαουρένταινα» (συμβολαιογράφος Ιάκωβος Μπεντιβόλιας).

Το 1665 η βενετική Γερουσία παραχώρησε την εκκλησία της Θεοτόκου Λαουρένταινας στον επιφανή αγιογράφο και ήρωα του Κρητικού πολέμου Φιλόθεο Σκούφο¹. Από τότε ο μεγάλος αυτός Κρητικός εγκαταστάθηκε στο Τζάντε, όπου πρόσφερε ανεκτίμητες υπηρεσίες στην ανακαίνιση και το στολισμό της ιστορικής αυτής εκκλησίας, όπως προκύπτει από επίσημα έγγραφα. Ο ίδιος ζήτησε, πριν πεθάνει, από την βενετική Γερουσία να παραχωρήσει την εκκλησία της Λαουρένταινας, για την οποία πρόσφερε τόσες υπηρεσίες κι έξοδα, στον ανιψιό του ιεροκήρυκα, κληρικό και λόγιο Παρθένιο Κ. Σκούφο, που ήταν γεννημένος στο Τζάντε. Η Γερουσία δέχτηκε την πρόταση και παραχώρησε την εκκλησία στον Παρθένιο Κ. Σκούφο².

Ο Φιλόθεος Σκούφος, ανάμεσα στ' άλλα, έδωσε χρήματα και για την κατασκευή του νεώτερου θαυμάσιου τέμπλου της εκκλησίας όπως αναφέρεται στο συμβόλαιο του συμβολαιογράφου Ζακύνθου Αναστάσιου Βαρβιάνη, καμωμένο το Θεριστή του 1671 στο κελί του Φιλόθεου Σκούφου, δίπλα στην εκκλησία, που το χρησιμοποιούσε για εργαστήρι ζωγραφικής και παράδοσης μαθημάτων αγιογραφίας.

Στο ληξιαρχικό βιβλίο της εκκλησίας της Υπεραγίας Θεοτόκου Λαουρένταινας – όπως αναφέρει ο Α. Ζώης – ήταν γραμμένα τα εξής: «1685 Μαρτίου 9. Ενταφιάσθη ο πανοσιώτατος ο Σκούφος.»³

«Μετά τὸν θάνατον τοῦ Σκούφου – γράφει ο Α. Ζώης⁴ – διάφοροι ἱερωμένοι εἰς οὓς παρεχωρεῖτο ὁ ναός, παρημέλουν τὰ τῆς λατρείας τοῦ θεοῦ, ἀπεδεκάτιζον τὴν περιουσίαν του καὶ ἐν τέλει περιήγαγον αὐτὸν εἰς ἀθλίαν κατάστασιν. Πρὸ τῆς τοιαύτης τοῦ ναοῦ καταστάσεως οἱ ἐνορίται ἐζήτησαν νὰ παραχωρηθῇ εἰς αὐτοὺς ὁ ναός, διαχειριζομένης τῆς περιουσίας αὐτοῦ ὑπὸ Ἐπιτρόπων τὸ ὁποῖον καὶ ἡ Διοικήσεως, τῷ 1813, ἐχρησιμοποίηθῃ ὡς πυριτιδαποθήκη [! !]. Δι' ἀποφάσεως τοῦ ἐπάρχου Ζακύνθου ἀπὸ 24 Ἰουλίου 1844, ἐγκριθείσης ὑπὸ τῆς Γερουσίας, συνηνώθη ὁ ναός τῆς Λαουρένταινας μετὰ τοῦ ἐν τῇ πόλει ναοῦ τῆς Ἁγίας Τριάδος, ὅπου μετεκομίσθη καὶ ἡ ὁμώνυμος εἰκὼν τῆς Θεοτόκου Βρεφοκρατοῦσης, κλπ.»

Ήταν και είναι απέραντος ο σεβασμός και ἡ λατρεία του Τζάντε στο βυζαντινό Κόνισμα της Υπεραγίας Θεοτόκου Λαουρένταινας. Ανέσπερη παράδοση αιώνων, βγαλμένη από την αγωνιστική και ακαταμάχητη Ορθοδοξία του μαρτυρικού Νησιού. Επί Βενετοκρατίας υπήρχε το ανεξήγητο έως τώρα έθιμο να μεταφέρεται το Κόνισμα, κάθε Δευτέρα του Πάσχα και πριν ακόμα βγει ο ήλιος, από την εκκλησία του Κάστρου σ' εκείνη της Αγίας Τριάδας του Ακρωτηριού, απέναντι από το νησάκι «Το Βόιδν». Εκεί έμεινε όλη μέρα το Κόνισμα για προσκύνημα και το σούρωμα της ίδιας μέρας γινόταν μια πάνδημη επίσημη λιτανεία στον Αιγιαλό, με τη συμμετοχή όλων των αρχών του τόπου. Η λιτανεία⁵, που την παρακολουθούσαν οι ντόπιοι κάτοικοι της

¹ Βλ. Κ. Δ. Μέρτζιου, Νέαι ειδήσεις περί Κρητῶν εκ των αρχείων της Βενετίας. Γ' Φιλόθεος Σκούφος, «Κρητικά Χρονικά», τομ. Β' (1948) σ. 277-278.

² Όλη η σχετική βιβλιογραφία, μαζί με τα βιογραφικά του Φιλόθεου Σκούφου, βλ. στη πολύτιμη ανακοίνωση του καθηγητή Μ. Ι. Μανούσακα, «Ανέκδοτος επιστολή και άγνωστος εικὼν του Φιλόθεου Σκούφου, Χαριστήριον εις Αναστάσιον Κ. Ορλάνδον», Ανάτυπον εκ του Α' τόμου, Αθήνα 1964.

³ Βλ. Α. Χ. Ζώη, Σκούφος Παρθένιος, περ. «Πανδαισία» Βάρνης, τόμος τρίτος, αριθ. 13 (1900), σ. 508.

⁴ Βλ. Α. Χ. Ζώη, Εκκλησία Ζακύνθου εκλιπούσαι, περ. «Η νέα Ιερουσαλήμ» αριθ. 61-62, Ζάκυνθος Δεκέμβριος 1932. Βλ. και στο βιβλίο «Εκκλησίες και μοναστήρια στη Ζάκυνθο», ο. π., σ. 81-82.

⁵ Όπως είναι γνωστό, η εικόνα της Λαουρένταινας μεταφέρεται τώρα κάθε πρωί της Δευτέρας του Πάσχα από την εκκλησία της Αγίας Τριάδας πόλεως στην εκκλησία του Αγίου Νικολάου στο τέρμα της

πόλης και των χωριών, αφού έκανε το γύρο του Αιγιαλού, κατέληγε από τη Στράτα Γκιουστινιάννα (Σαρτζάδα) στην οχυρωμένη Τέρρα. Εκεί, έξω από την εκκλησία της Κυράς Λαουρένταινας, δίπλα στα βόρεια τείχη του Κάστρου¹, έψαλε ο κλήρος κατανυκτική δέηση, για τη διαφύλαξη και σωτηρία του Νησιού από τον επίβουλο και αλλόδοξο Αγαρηνό: « Παναγία Παρθένε, μη έάσης ημάς όρφανούς τής σής αγάπης και προστασίας ».

Όταν έγινε η συνένωση των δύο εκκλησιών Λαουρένταινας και Αγίας Τριάδας (1844) μεταφέρθηκαν από τη πρώτη στη δεύτερη εκκλησιαστικά σκευή και διάφορες εικόνες, μαυρισμένες από την υγρασία και το χρόνο, που τοποθετήθηκαν, άγνωστες και αθέατες, σε μιαν άκρη του γυναικωνίτη της εκκλησίας της Αγίας Τριάδας. Οι πίνακες αυτοί απεικονίζουν, ο πρώτος τη «Ναυμαχία της Ναυπάκτου», έργο του Στυλιανού Ρωμανού (1571), κι ο δεύτερος τη «Θεία Λειτουργία», εξαιρετη δημιουργία του Φιλόθεου Σκούφου (1664). Κανείς δεν πρόσεξε τότε τους μνημειώδεις αυτού πίνακες², που στόλιζαν άλλοτε την εκκλησία της Υπεραγίας Θεοτόκου Λαουρένταινας. Έτσι έμειναν εκεί αραχνιασμένοι και λησμονημένοι πενήντα χρόνια. Με τους σεισμούς του 1893 η εκκλησία της Αγίας Τριάδας έπαθε μεγάλες καταστροφές κι ο γυναικωνίτης, ακάλυπτος από ταβάνι και σκεπή, έπιασε νερά με τις βροχές κι εφαγώθηκε το παμπάλαιο πάτωμά του. Ας αφήσουμε όμως εδώ να περιγράψει το αλλοτινό ευτούνο κάζο του Τζάντε ο αλησμόνητος αγαπημένος φίλος, ζωγράφος και δάσκαλος σιόρ Μίμης Πελεκάσης, που έσωσε και καθάρισε αριστοτεχνικά τους περίφημους αυτούς πίνακες: «[...] Τάς εικόνας ταύτας άνεκαλύψαμεν μετά του πολυτίμου φίλου μου Τάση Παπαγιαννόπουλου κατά τó έτος 1908 εις τόν γυναικωνίτην τής εκκλησίας της Αγίας Τριάδος εις την Ζάκυνθον. Εύρίσκοντο άνάποδα, κατά γής τοποθετημένοι, δίχως ούδείς εκ των παλαιότερων ιστορικών τής νήσου, νά αναφέρη τι περί τής ύπαρξεώς των. Μé πολλούς κόπου κατορθώσαμεν νά τις προφυλάξωμε[...]». Ως έπληροφορήθημεν από τόν τότε έφημέριον τής εκκλησίας, αί έν λόγω εικόνες έθεωρήθησαν πιθανώς άχρηστοι και έχρησιμοποιήθησαν ύστερα από τούς καταστρεπτικούς σεισμούς του 1893, πού έρειπώθηκε ή αξιόλογη αυτή εκκλησία, διά νά συμπληρώσουν τας εκ των βροχών έφθαρμένας και εκλειπούσας σανίδας του πατώματος του γυναικωνίτη. Και ήτο πρόνοια τουτο, ως φαίνεται, τής θεάς Αγνοίας, νά διαφύγουν τας άγρίας έπιδρομάς των άρχαιοκαπήλων, πού τότε άνεξελέγκτως τόσα πραγματικά τής τέχνης άριστουργήματα έφυγάδευον[...]»³.

Δεν είναι ίσως άσκοπο τώρα να στοχαστεί κανείς γύρω από το άγνωστο χρονικό του περιώνυμου αλλά και κατεστραμμένου, δυστυχώς, πίνακα της ναυμαχίας

οδού Φιλικών. Από εκεί γίνεται το σούρουπο η πάνδημη κι επιβλητική λιτανεία, που καταλήγει στην εκκλησία της Αγίας Τριάδας.

¹ Ας σημειωθεί εδώ η οροθεσία της εκκλησίας αυτής από ανέκδοτο έως τώρα έγγραφο του 1665: «Από την Ανατολή δρόμος, από τη Δύση σπίτι κληρονομιάς Τζώρτζη Μπαρμπία, από το Νότο σπίτι του Αντρέα Μαρτελάου κι από το Βορρά δρόμος και τείχη.» Περιγραφή της εικόνας, με το λαμπρό ξυλόγλυπτο θρόνο και πλαίσιο, καθώς και την επιγραφή στην αργυρόγλυπτη επένδυση της Μητήρ Θεού. Η Λαουρένεια. Βλ. στο βιβλίο «Ναοί και Μονές στη Ζάκυνθο», Αθήναι 1964, σ. 55-56.

² Φωτογραφίες και περιγραφή (με βιβλιογραφία) των δύο πινάκων βλ. στην εργασία «Έργα μεταβυζαντινής τέχνης στη Ζάκυνθο», «Φιλολογική Πρωτοχρονιά» τόμος δέκατος έβδομος, Αθήναι 1960, σ. 131 κ.ε. Οι δύο πίνακες, όπως είναι γνωστό, καταστράφηκαν από τη σεισμοπυρκαγιά του Αυγούστου 1953.

³ Βλ. «Ο ζωγράφος Δ. Πελεκάσης και το έργον του», Αθήναι [1929], σ. 11- Βλ. επίσης Δημ. Σ. Πελεκάση «Ο ιστορικός ρόλος της Ζακύνθου εις την ναυμαχίαν της Ναυπάκτου και ο πίναξ του Ρωμανού», «Επτανησιακά Φύλλα» 2 σ. 42 κ. ε.

της Ναυπάκτου, που στόλιζε άλλοτε την εκκλησία της Λαουρένταινας και το προσεισμικό μουσείο του Τζάντε. Άραγε ποιος αφιέρωσε τον πίνακα στην εκκλησία της Παναγίας στο Κάστρο; Ο νους πρωτοπηγαίνει στο σοπροκόμιτο Μαρίνο Σιγούρο, πρώτο εξάδελφο του Πολιούχου Ζακύνθου, που αντραγάθησε στη ναυμαχία της Ναυπάκτου με την ιδιόκτητη γαλέρα του «Ιουδήθ»¹. Όμως υπήρχε στα δεξιά του πίνακα μια επιγραφή, που μας υποχρεώνει να παραδεχτούμε ότι το μοναδικό αυτό κειμήλιο του Τζάντε ήταν αφιερωμένο πιθανότατα από τη μητέρα των αδελφών Φωτεινού. Όπως είναι γνωστό, οι ντόπιοι πέντε αδελφοί Φωτεινού, μαζί με πολλούς άλλους συμπολίτες τους, πολέμησαν ηρωικά και θυσιάστηκαν στη γαλέρα που κυβερνούσε ο Νικόλαος Μονδίνος. Τέσσερις από τους αδελφούς Φωτεινού σκοτώθηκαν κι ο πέμπτος, ο Αλέξης, τραυματίστηκε βαριά². Ο πίνακας, στο κάτω μέρος, απεικονίζει τον Δαβίδ καθισμένο σε θρόνο ευλογώντας και λέγοντας (ήταν ουσιαστικά η αφιέρωση της δωρήτριας): *Και διά τούτο λέγει ο σοφώτατος βασιλεύς ότι τὰ κουρβούλια ξεριζώνειν ἤτοι τὸ χωρίζειν μητέρας τέκνων ὁ πικρὸς θάνατος τοῦ πολέμου.*

Και κάτι άλλο ακόμα: – Γιατί πηγαίνουνε στα χρόνια των Βενετών απέναντι από το «Βόιδι» το Κόνισμα και γινότανε (όπως γίνεται και τώρα) κάθε χρόνο η λιτανεία της εικόνας της Υπεραγίας Θεοτόκου Λαουρένταινας;

Στο «χρονικό του Γεωργηλά»³ αναφέρεται ότι κατά τη διάρκεια της ναυμαχίας των Κουρτζουλάρων⁴ «*ἔπηγαν εἰς τὸ Βόιδι οἱ ἄνθρωποι καὶ εἶδαν τὸν πόλεμον*» «*Ἐκοκκίνησε ἡ θάλασσα*» προσθέτει ο χρονικογράφος, που ήταν εγκαταστημένος στις Βολίμες. Δεν είναι δύσκολο να μεταφερθεί ο νους εκείνες τις κρίσιμες στιγμές, που αγνάντευαν οι ἄνθρωποι με κομμένη ανάσα τη σύρραξη, στο Κάστρο, απ' όπου κατηφόριζε η λιτανεία της Παναγίας Λαουρένταινας ως την εκκλησία της Αγίας Τριάδας του Ακρωτηριού και το «Βόιδι», ακραίο στεριανό σύνορο του Τζάντε από τη ματωμένη θάλασσα της κοσμοϊστορικής ναυμαχίας. Εκεί, λοιπόν, πρέπει να έγινε η μεγάλη δέηση του Νησιού, εμπρός στην εικόνα της Υπεραγίας Θεοτόκου Λαουρένταινας, για τη νίκη των χριστιανικών όπλων. Ήταν επόμενο αμέσως να καθιερωθεί, από τις αρχές και τους κατοίκους του Νησιού, η ετήσια λιτανεία στην επέτειο της «Μητέρας του Θεού» (Νιά Δευτέρα), που λύτρωσε τους χριστιανούς από «την σκληράν μάστιγα εχθρών, τυράννων».

Η εκκλησία του Αγίου Αντωνίου υπήρχε το 1524 και ανήκε στον ιερωμένο άρχοντα Παλλάδιο Χρυσοπλεύρη, ο οποίος, όπως αναφέρεται σε διάφορα τοπικά συμβόλαια της εποχής του, είχε αναλάβει διάφορες εκκλησίες μέσα κι έξω από το Κάστρο. Η εκκλησία τούτη πέρασε αργότερα (1565) στην ιδιοκτησία του παπα-Σταμάτη Γραμματικόπουλου, που ήταν απευθείας απόγονος του Επαχτιώτη πρόσφυγα και αρχηγού των stradioti Γεωργίου, εγκαταστημένου στο Τζάντε από το 1499⁵.

¹ Βλ. την εργασία «Η Ζακύνθος και η θάλασσα», περ. «Επτανησιακά Φύλλα», τόμος έβδομος, σ. 19.

² Βλ. Σειράς Ιστορικών Απομνημονευμάτων υπό Π. Χιώτου, τόμος τρίτος, ο.π., σ. 122.

³ Βλ. στο βιβλίο «Ζακυνθινά Χρονικά (1485-1953)», ο.π., σ. 23.

⁴ Η ναυμαχία των Κουρτζουλάρων δηλ. των Εχινάδων Νήσων (Σκρόφες), επονομαζόμενη της Ναυπάκτου, επειδή από κει ξεκίνησε ο τουρκικός στόλος.

⁵ Οι οικογένειες Χρυσοπλεύρη και Γραμματικόπουλου ήταν γραμμένες στο λίμπρο ντόρο του Νησιού. Η οικογένεια Χρυσοπλεύρη εξέλιπε στα νεότερα χρόνια, ενώ εκείνη του Γραμματικόπουλου πριν από το 1572.

Η εκκλησία περιήλθε το 1635 στην ιδιοκτησία του ντόπιου αριστοκράτη και πρόξενου της Ισπανία στο Τζάντε Γεώργιου Λατίνου, που την έδωσε (18 του Γενάρη 1636) στους ορθόδοξους Καστρινούς, για να την κάμουν αδελφάτο. Η παραχώρηση αυτή φανερώνει το διπλό παιγνίδι που έπαιζε ο αριστοκράτης αυτός ανάμεσα στη τάξη του και τους ποπολάρους¹.

Από συμβόλαιο του συμβολαιογράφου Ζακύνθου Κωνσταντίνου Βουτσανέση (15 Αυγούστου 1587), σωζόμενο στο αλλοτινό Αρχαιοφυλακείο Ζακύνθου, προέκυπτε ότι η παλιά εκκλησία του Κάστρου Άγιος Βασίλειος υπήρχε στις αρχές του 16^{ου} αιώνα και ήταν εκείνο τον καιρό ιδιόκτητη του ιερωμένου άρχοντα Κωνσταντίνου Λογοθέτη, ο οποίος τη παράδινε για τρία χρόνια στον παπα-Ζαχαρία Πασπαλιάρη, με την υποχρέωση να την λειτουργεί ο τελευταίος, κλπ. Ο παπα-Κωνσταντής ο Λογοθέτης, από τρανό σόι βυζαντινό, ήταν εγκαταστημένος στον Αιγιαλό και ιεουργούσε στην εκκλησία του Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, δίπλα στο τεράστιο αρχοντικό του (πλατεία του Αγίου Παύλου).

Είναι άγνωστο έως τώρα σε ποιο σημείο του Κάστρου βρισκόταν η παμπάλαιη εκκλησία του Αγίου Βασιλείου, που καταστράφηκε κι αυτή από τους παλιότερους σεισμούς.

Όπως αναφέρεται στην ανέκδοτη έως τώρα διαθήκη του πρωτοπαπά Ζακύνθου Ευσταθίου Γεωργίου Κοτρονά (11 του Δεκέμβρη 1598-συμβολαιογράφος Γεώργιος Μανδρικάρδης), ο Διονύσιος Αλεξάνδρου έχτισε στο Κάστρο εκκλησία στ' όνομα του Αγίου Γεωργίου, που την κληροδότησε το 1495 στην εγγονή του Καλήτσα. Η τελευταία παντρεύτηκε τον ιερωμένο πρόσφυγα από τη Μεθώνη Γεώργιο Κοτρονά, που έγινε ο κτήτορας κι εφημέριος της εκκλησίας. Από το γάμο αυτό γεννήθηκε ο μετέπειτα πρωτοπαπάς Ευστάθιος Κοτρονάς, ο οποίος, με την παραπάνω διαθήκη του, κληροδότησε την εκκλησία και το μοναστήρι του Αγίου Γεωργίου του Κάστρου στον ανιψιό του Αναστάση Λογοθέτη. Η εκκλησία τούτη, που αποτελούσε και το κέντρο επώνυμης συνοικίας στη μέση σχεδόν του Κάστρου, ερειπώθηκε από παλιότερους σεισμούς. Εννοείται ότι τα κειμήλια των ερειπωμένων εκκλησιών του Κάστρου έπαιρναν αμέσως το δρόμο του Αιγιαλού ή της ξενιτιάς².

Η εκκλησία του Αγίου Θεοδώρου, που ανήκε στην αρχοντική οικογένεια Φωσκάρδη, είναι άγνωστο πότε χτίστηκε. Σε παλιά τοπικά συμβόλαια η εκκλησία μνημονεύεται με την επωνυμία «ο άγιος Θεόδωρος εις ταις τρεις πόρταις του Κάστρου». Η εκκλησία τούτη βρισκόταν βορειοανατολικά του Κάστρου και σωζόταν ως τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Από τοπικό συμβόλαιο του 1678 ονοματίζεται σαν κτήτορας της εκκλησίας ο Λουδοβίκος Φωσκάρδης. Η εκκλησία είχε αξιόλογες εικόνες και αργυρόγλυπτα, που μεταφέρθηκαν από το Κάστρο στο αρχοντικό Φωσκάρδη του Αιγιαλού.

¹ Βλ. Διονύση Ρώμα, Το Ρεμπελιό των Ποπολάρων, ο.π., σ. 434-436, έγγραφο 8-7-1629.

² Οι αρχαιοκάπηλοι των μεταβυζαντινών εικόνων όργωναν ανέκαθεν ολόκληρο το Τζάντε. Απόδειξη του γεγονότος αυτού είναι ότι όλα σχεδόν τα μουσεία και οι ιδιωτικές πινακοθήκες της Αθήνας στολίζονται από αγιογραφίες των εκκλησιών του Τζάντε.

Ο Ιωάννης ο Μακρής πρωτοσπαθάριος, ιδρυτής της ομώνυμης τοπικής οικογένειας, ήρθε στο Τζάντε το 1486 κι έχτισε στην βορειανατολική πλευρά του Κάστρου, δίπλα στις Τρεις Πόρτες, την εκκλησία του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου, που αποτέλεσε μian από τις σημαντικότερες συνοικίες της οχυρωμένης Τέρρας. Η εκκλησία, που γνώρισε αργότερα ιδιοκτήτες εξέχουσες ιερατικές μορφές της βυζαντινής αυτής οικογένειας, ήταν ετοιμόρροπη στα μέσα του 17^{ου} αιώνα. Όπως αναφέρεται σε συμβόλαιο του συμβολαιογράφου Ζακύνθου Αναστασίου Βαρβιάνη της 7 Δεκεμβρίου 1662, η οικογένεια Μακρή παραχώρησε την εκκλησία της στο Γεώργιο Μακρυνικόλα, εγκαταστημένο στο Κάστρο οικογενειακά, για να σχηματίσει αδελφότητα με την άμεση επίβλεψή του. Όπως κι έγινε. Η αδελφότητα (scuola) έχτισε από τα θεμέλια την εκκλησία, που στολίστηκε με λαμπρά έργα τέχνης. Ο Λ. Ζώης σημειώνει, προφανώς από συμβόλαιο του αλλοτινού Αρχαιοφυλακείου Ζακύνθου: «Ο Ιωάννης Μακρυνικόλας συμφώνησε με τον Γερόλυμον Στράτην Πιτόρον την 5 Δεκ. 1699 να του αγιογραφήσει τους τρεις Ιεράρχας και δια κόπον του να του δώσει 20 τσεκίνια»¹. Το 1809 οι Άγγλοι χρησιμοποίησαν την εκκλησία για στρατώνα και μετέφεραν την αρχαία εικόνα του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου (αφιέρωμα της οικογένειας Μακρή) στην εκκλησία της Αγίας Παρασκευής στου Μπόχαλη. Αργότερα (1841) μεταφέρθηκαν όλες οι εικόνες και τα εκκλησιαστικά σκεύη της εκκλησίας αυτής, που είχαν τοποθετηθεί από πριν προσωρινά στον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο του Κάστρου, στη μητρόπολη του Αγίου Νικολάου των Ξένων.

Η εκκλησία του Αγίου Νικήτα υπήρχε το 1478 και αποτελούσε κέντρο μεγάλης ομώνυμης συνοικίας του Κάστρου. Είναι άγνωστο έως τώρα πότε και από ποιόν είχε κτιστεί αρχικά η εκκλησία τούτη, που στα μέσα του 16^{ου} αιώνα ήταν ιδιόκτητη της τοπικής αρχοντικής οικογένειας Μοτσενίγου. Το 1544 «οικοκύρης του ναού» - όπως αναφέρεται σε τοπικό συμβόλαιο², ήταν ο Φραγκίσκος Ματσενίγος. Ο ίδιος, όπως έγινε γνωστό τα τελευταία χρόνια, είχε πάρει μέρος, μαζί μ' άλλους συγγενείς του, στη ναυμαχία της Ναυπάκτου³. Η εκκλησία έπαθε κι αυτή μεγάλες ζημιές από τους σεισμούς του 1767. Από τότε ήταν σχεδόν εγκαταλειμμένη. Τελικά έπαψε να υπάρχει και συγχωνεύτηκε το 1775 με την εκκλησία της Θεοτόκου Χρυσοπηγής του Κάστρου.

«Ο Άγιος Νικόλαος ο μέγας του Κάστρου ή στου Γαητανιού το πορτέλο», όπως αναφέρει την εκκλησία τούτη ο συμβολαιογράφος Ζακύνθου Γαλεάτσος Στουριών, υπήρχε το 1518 και ανήκε στον ιερωμένο συμβολαιογράφο Νικόλαο Δόριζα, γόνου αρχαίας τοπικής οικογένειας. Η εκκλησία έπεσε με το σεισμό του 1664 και την ξανάχτισε από τα θεμέλια ο παπα-Θοδωρής Χαρακόπουλος, ο οποίος και την παραχώρησε στον ανιψιό του Ιάκωβο Χαρακόπουλο (12 Μάη 1668) - όπως

¹ Βλ. Λ. Χ. Ζώη, Λεξικόν Ζακύνθου, β' έκδοση, ο.π., σ. 244.

² Βλ. στο έργο «Εκκλησίες και μοναστήρια στη Ζάκυνθο», ο.π., σ. 92.

³ Βλ. Ι. Κ. Χασιώτη, «Οι Έλληνες στις παραμονές της ναυμαχίας της Ναυπάκτου», Θεσσαλονίκη 1970, σ. 200. Όπως γράφει επίσης ο ίδιος, από έγγραφα που ερεύνησε στη Βενετία, ο Χριστόφορος Μονσενίγος, σε προσωπική αίτηση (1588) μνημονεύει την ευγενική καταγωγή της οικογένειάς του από τη Μεθώνη και τις στρατιωτικές υπηρεσίες της στους Βενετούς. Η οικογένεια Μοτσενίγου εγκαταστάθηκε στο Τζάντε ύστερ' από την καταστροφή της Μεθώνης από τους Τούρκους (1500). Είναι άγνωστο αν ο κλάδος της οικογένειας αυτής είναι ο ίδιος μ' εκείνον που υπήρχε στο Τζάντε στα χρόνια των δε Τόκκων.

μνημονεύεται σ' ανέκδοτο έως τώρα συμβόλαιο, σωζόμενο από αντίγραφο του Λ. Ζώη. Από τότε ως τα νεώτερα χρόνια, όταν η εκκλησία ερειπώθηκε, κράτησε την επωνυμία «Ο Άι Νικόλας των Χαρακοπουλαίων».

Η σωζόμενη άλλοτε στην βορειανατολική πλευρά του Κάστρου εκκλησία της Αγίας Μαρίας του Μουντίνου ήταν χτισμένη από την αρχοντική οικογένεια των Μονδίνων, που κατέφυγε ύστερ' από την άλωση της Πόλης (1453) αρχικά στη Χίο κι αργότερα στο Τζάντε. Η οικογένεια γράφτηκε στη χρυσόβιβλο των ευγενών κι έμενε πάντα στο Κάστρο, όπου είχε αξιόλογη ακίνητη περιουσία. Από την οικογένεια τούτη, που συγγένεψε με άλλες επιφανών εντοπίων, διακρίθηκαν αρκετοί αξιόλογοι άνδρες, εκκλησιαστικοί, πολεμιστές, πολιτικοί και λόγιοι. Η εκκλησία χτίστηκε από τους Μονδίνους ύστερ' από την εγκατάστασή τους στο Κάστρο (αρχές 16^{ου} αιώνα). Το 1640 «οικοκύρης του ναού» ήταν ο Ιωάννης Μονδίνος και 1651 ο Γεώργιος Μονδίνος. Την άνοιξη του 1810 οι Μουντιναίοι έδωσαν την εκκλησία τους στους Καστρινούς για να γίνει αδελφάτο (σκουόλα). Τελικά η εκκλησία έπεσε κι ερειπώθηκε με τους σεισμούς του 1893.

Η ωραία εκκλησία της Αγίας Παρασκευής, σωζόμενη άλλοτε στη δυτική πλευρά Κάστρου, δίπλα «στη Χώρα το Πηγάδι», χτίστηκε από την αρχοντική βυζαντινή φαμελιά των Γαβριηλόπουλων πιθανότατα στις αρχές του 16^{ου} αιώνα. Το 17^ο αιώνα ο Βασίλειος Γαβριηλόπουλος πάντρεψε την κόρη του με τον ευγενή Άντζολο Μαρτελάο, που έγινε συνιδιοκτήτης της εκκλησίας. Οι παραπάνω δύο κάτοχοι δίνουν την εκκλησία τους για να λειτουργείται κλπ. στον Κρητικό ιερωμένο Παρθένιο Σεμενικόπουλο (27 του Απρίλη 1658). Το 1760 η εκκλησία ανήκε στο Πανάρετο Μαρτελάο, που με τη διαθήκη του (24 του Θεριστή 1760) την άφησε στον ανιψιό του Αντώνιο αναγνώστη Μαρτελάο του Δημήτριου, πάππο του γνωστού πρόδρομου της ελληνικής ανεξαρτησίας Αντώνιου Μαρτελάου του Αντώνιου. Η εκκλησία ερειπώθηκε από τους σεισμούς του 1893.

Η εκκλησία της Ζωοδόχου Πηγής (Χρυσοπηγής) υπήρχε στις αρχές του 16^{ου} αιώνα, δίπλα στα τείχη της ανατολικής πλευράς του Κάστρου, όπου κι ο μεσινός προμαχώνας του. Η εκκλησία τούτη στολιζόταν ανέκαθεν με αξιόλογα έργα τέχνης.

Είναι άγνωστο πότε μεταφέρθηκε από την Κρήτη¹ και αφιερώθηκε στην εκκλησία η αρχαία εικόνα της Παναγίας Βρεφοκρατούσας, «η Κυρά Χρυσοπηγή», που λιτανευόταν άλλοτε μέσα στο Κάστρο και γινόταν η δέηση από την άκρη των τειχών και του μεσινού προμαχώνα, τη Παρασκευή της Διακαινησίμου². Ο μεγάλος σεισμός της 23 του Οκτώβρη 1791 σόριασε σ' ερείπια την εκκλησία, η οποία ξαναχτίστηκε αργότερα και πλουτίστηκε με νέα έργα τέχνης (όπως τα περίφημα αργυρόγλυπτα του Διαμάντη Μπάφα, κλπ.). Ο «σεισμός του Αγίου Λουκά» (18 του Οκτώβρη 1840) αχρήστευσε τις εκκλησίες της Ζωοδόχου Πηγής και του Αγίου Νικολάου του Ρεμούνδου στο Μπόχαλη. Οι επίτροποι συμφώνησαν για την ένωση των περιουσιών των δύο εκκλησιών χτίζοντας στη θέση της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου του

¹ Βλ. Σπυρ. δε Βιάζη, Δύο αρχαίες βυζαντινές Παναγίες εν Ζακύνθω, περ. «Πινακοθήκη», τόμος πρώτος, τεύχος 8, Αθήναι 1901, σ. 178.

² Η εικόνα λιτανεύεται τώρα την ίδια μέρα στο προάστιο Μπόχαλη, από την νέα εκκλησία της Χρυσοπηγής, όπου και γίνεται πανηγύρι.

Ρεμούνδου καινούργια εκκλησία, που της δόθηκε η ονομασία «Η Ζωοδόχος Πηγή και ο Άγιος Νικόλαος». Τελικά επικράτησε στο λαό η ονομασία της εκκλησίας «Η Κυρά η Χρυσοπηγή»¹.

Πολύς θόρυβος έγινε παλιότερα με τη διάδοση ότι υπήρχε μέσα στο Κάστρο ένας κρυμμένος θησαυρός στην εκκλησία του Αγίου Λουκά. Αλλά όπως διαπιστώθηκε αμέσως, από την έρευνα των αρχαιικών πηγών του Νησιού, καμιά εκκλησία μέσα στο Κάστρο δεν ήταν γνωστή με την ονομασία του Αγίου Λουκά. Δύο χρόνια σχεδόν (1897-1898) ανασκάφτηκαν ορισμένες περιοχές του Κάστρου και ιδιαίτερα οι ερειπωμένοι χώροι των αρχαίων εκκλησιών Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, Λαουρένταινα, Χρυσοπηγή, κλπ. Από ντόπιους και ξένους (Ιταλούς), που πήραν τις σχετικές άδειες χωρίς αποτέλεσμα.

Όπως είναι γνωστό, οι εκκλησίες του Κάστρου, μαζί με όλες τις δημόσιες και ιδιωτικές οικοδομές του, χρησιμοποιήθηκαν για την εγκατάσταση της αγγλικής φρουράς.² Οι Άγγλοι όμως κατά την παραμονή τους στο Κάστρο έχτισαν και άλλα κτίρια που εξυπηρετούσαν τις καθημερινές τους ανάγκες, τα οποία θα μας απασχολήσουν σε άλλο κεφάλαιο.³

¹ Βλ. στα βιβλία «Ναοί και μονές στη Ζάκυνθο», ο.π. σ. 71-74 και «Ιστορικές εικόνες της Παναγίας στη Ζάκυνθο», Αθήνα 1973, σ. 47-49.

² Βλ. Ιταλικό κείμενο της «εκτίμησης των εκκλησιών του Κάστρου», που έγινε ύστερα από έγγραφο του έπαρχου Ζακύνθου (17 του Φλεβάρη 1841) στις 5 του Μάρτη 1841.

³ Βλ. στην εργασία μας κεφάλαιο 3 «οίκηση στο Κάστρο» σελ. 37-38.

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 6

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ

Η αρχιτεκτονική της Ζακύνθου αποτελεί αναπόσπαστο μέρος της Επτανησιακής αρχιτεκτονικής. Έτσι η τεχνική της δομήσεώς της είναι ουσιαστικά ανάλογη με των άλλων νησιών και ακολουθεί φυσικά την Ιταλική του 17^{ου} και του 18^{ου} αιώνα. Για την καλύτερη κάλυψη του θέματος της αρχιτεκτονικής που κυριάρχησε στο Κάστρο της Ζακύνθου θα εξετάσουμε αυτή, στις τρεις κύριες μορφές της: στην αρχιτεκτονική οχύρωσης, οικίας, και εκκλησίας.

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΟΧΥΡΩΣΗΣ

Η ανάπτυξη του πυροβολικού στα μέσα του 15^{ου} αιώνα οδήγησε σε βασική αναθεώρηση της φρουριακής αρχιτεκτονικής. Με την εισαγωγή του βαρέως πυροβολικού οι μεσαιωνικές οχυρώσεις με τα μακρά τείχη που διακόπτονταν σε κανονικά διαστήματα από ψηλούς τετραγωνικούς προέχοντες πύργους έγιναν ανεπαρκείς. Τα πρώτα κανόνια ήταν ήδη αρκετά ισχυρά για να καταστρέψουν τα λεπτά τείχη, ενώ το πυροβολικό των αμυνομένων δεν μπορούσε να κινηθεί άνετα στις στενές επάλξεις που ήταν σχεδιασμένες για μικρά όπλα. Έτσι εμφανίστηκε η ανάγκη για δραστικές αλλαγές στο σχέδιο αμύνης. (εικ. 1,2)

Για να αντισταθούν στη δύναμη του πυροβολικού έπρεπε να διπλασιάσουν τον όγκο των τειχών και να τα χαμηλώσουν ώστε να προσφέρουν μικρότερο στόχο. Επειδή με το χαμήλωμα του ύψους των τειχών το κώλυμα για τον εχθρό μειωνόταν και επειδή το επίχωμα του οχυρώματος απαιτούσε και ανάλογο έκχωμα κατασκεύασαν μπροστά από τα τείχη μια τάφρο. Η τάφρος αυτή και το τείχος αποτελούσαν τα βασικά στοιχεία της οχυρώσεως της εποχής του πυροβόλου. Για να μην αφήνονται νεκρές γωνίες στους αμυνομένους, η τάφρος έπρεπε να βάλ्लεται σε όλα τα σημεία, δηλ. τα πυρά να είναι ευθέα και πλευρικά.¹ Γι' αυτό και η επιδίωξη για πλάγια φύλαξη δεσπόζει σ' όλες τις εποχές.

Πρώτοι δάσκαλοι του τύπου αυτής της οχυρώσεως ήταν οι Ιταλοί, τους οποίους ακολούθησαν οι Γάλλοι (πριν από αυτούς κυρίως ο Dürer κ.α. είχαν ήδη τροποποιήσει αισθητά, όπως αναφέρθηκε ήδη, τις μεθόδους της στρατιωτικής αρχιτεκτονικής). Στα έργα τους εμφανίζεται καθαρά η ιδέα της πλάγιας φύλαξης με την δημιουργία ενός νέου στοιχείου, του προμαχώνα. Ο προμαχώνας είναι μία ογκώδης τριγωνική ή πολυγωνική πλατφόρμα - το ίδιο ύψος πλέον με το τείχος - που προχωρεί αρκετά μπροστά, δίνοντας την ευκαιρία στα κανόνια να βάλ्लουν παράλληλα προς το τείχος. Ο Scamozzi ονομάζει τους προμαχώνες «νεύρα του οχυρού»². (εικ. 3,4) Σημαντικές ενισχύσεις στα κύρια αυτά έργα γίνονταν (αργότερα) με μεμονωμένα οχυρά (Rivellini mezzalune, «οχυρωματικές ημισέληνοι») που προστάτευαν τις επιμήκεις κορτίνες.

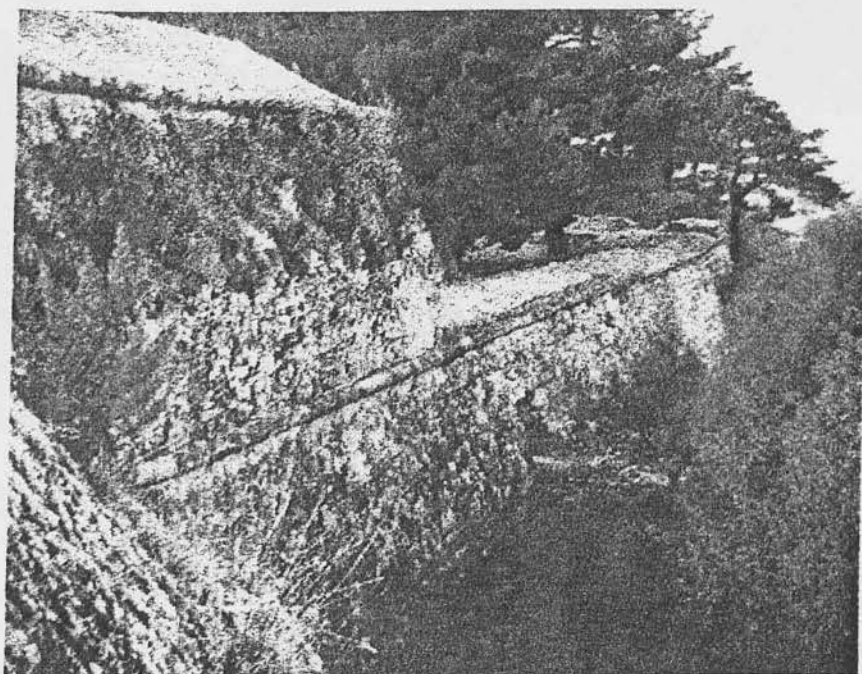
Ανάλυση των βασικών αρχών πάνω στις οποίες στηρίζεται η χάραξη των προμαχώνων και ερμηνεία της ορολογίας ορισμένων στοιχείων-τμημάτων των φρουριών, γίνεται στη μελέτη της Ι. Στεριώτου, «Ένας διάλογος σχετικός με την κατασκευή των φρουριών (Fortezze)».³ Η μελέτη αυτή βασίζεται σ' ένα «διάλογο» μεταξύ του Conte Girolamo da Lodrone και του στρατιωτικού αρχιτέκτονα Girolamo

¹ Καθενιώτη «Η σύγχρονος οχύρωσις εις την άμυναν των κρατών», Αθήναι 1939, σελ. 27.

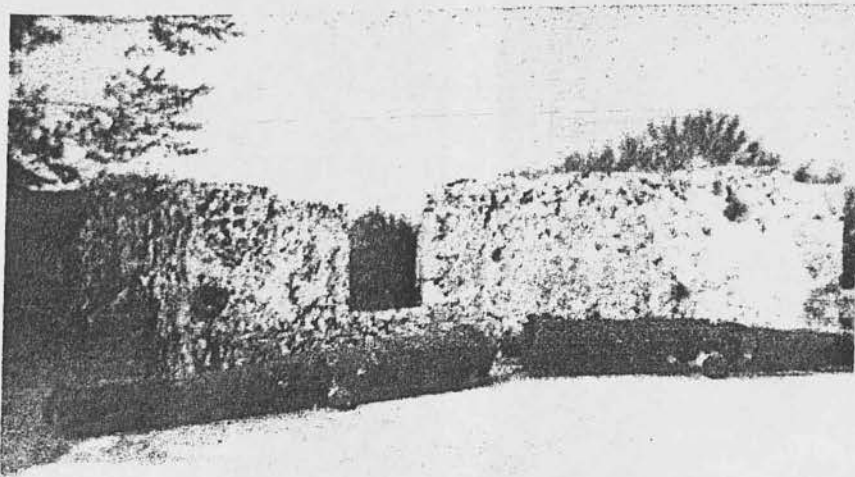
² Parte prima, lib. Secondo cap. Xxiv, σελ. 183

³ Ανατ. ΣΤ-Ζ τομ. Επιστημονικής επετηρίδος της Πολυτεχνικής Σχολής, τμήμα αρχιτεκτόνων, Θεσσαλονίκη 1974.

Cataneo, στο οποίο καθορίζονται «αριθμητικά και γεωμετρικά, τα μεγέθη των διαφόρων τμημάτων των προμαχόνων, των κανονιοστασίων, των χαμηλών πλατειών αυτών και των Cortine.»

Εικόνα 1. Εξωτερική πλευρά τοίχου του Κάστρου.

Εικόνα 2. Πάνω μέρος προμαχώνα.

Εικόνα 3. Εξωτερική πλευρά προμαχώνα

Εικόνα 4. Εσωτερική πλευρά προμαχώνα

ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ ΟΙΚΙΑΣ

Τα δομήσιμα υλικά για τον φέροντα οργανισμό των κτιρίων είναι τα ίδια γενικά σε όλο το χώρο των Επτανήσων : πέτρα (κυρίως πωρόλιθο, ασβεστόλιθο), και αργότερα τούβλα και ξύλα κατά την Ενετική περίοδο βασικά χρησιμοποιήθηκε μια σκληρή ασβεστολιθική πέτρα, με αποχρώσεις λευκού και κόκκινου σε λαξευτές τοιχοποιίες, πλακοστρώσεις, πλαίσια, σκαλοπάτια, πέτρινους εξώστες. (εικ. 5,6)

Εικόνα 5.

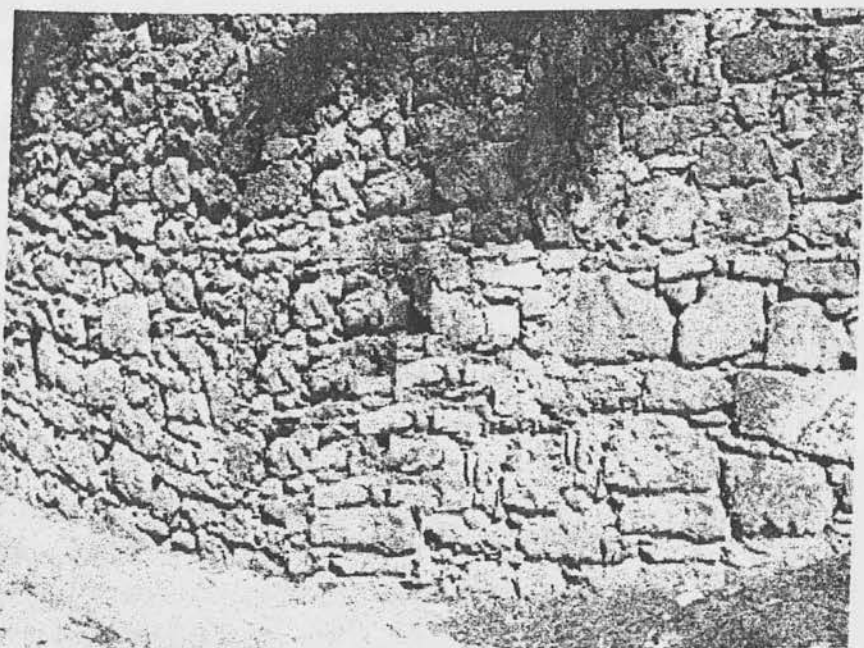
Εικόνα 6

Στο τέλος του 18^{ου} αι, και αργότερα στην περίοδο της Αγγλοκρατίας χρησιμοποίησαν τον πωρόλιθο - υλικό μαλακό, με κιτρινωπό, σαν μαλτεζόπλακα, που αποσαθρώνεται με τον καιρό- για παραστάδες, ποδιές και υπέρθυρα. Η Ζάκυνθος έχει και άλλα είδη πετρωμάτων, αμμόλιθους, δολομίτες, κλπ και μάρμαρο. Ένα είδος μαρμάρου χρησιμοποιήθηκε για την διακόσμηση του εσωτερικού των εκκλησιών. Υπάρχει επίσης άμμος, γύψος και άργιλος σε μεγάλη ποσότητα, δηλ. αφθονία υλικού για την κατασκευή τούβλων, κεραμιδιών και συνδετικού υλικού.

Η πέτρα χρησιμοποιήθηκε για την κατασκευή των χαμηλότερων ορόφων. Οι τοίχοι γίνονταν από αργολιθοδομή και ήταν πάντοτε επιχρισμένοι. Υπάρχουν πολλές τοιχοποιίες λασπόκτιστες αλλά φυσικά οι καλύτερες κατασκευές γίνονταν με ασβεστοκονία.

Γενικά οι τοιχοποιίες αλλά και στο σύνολό τους οι περισσότερες κατασκευές της πόλεως δεν ήταν καλής ποιότητας και αυτό, εκτός από την χαμηλή οικονομική στάθμη των κατοίκων και τον οπωσδήποτε επαρχιακό χαρακτήρα της περιοχής, οφείλεται και στο ότι το υλικό που χρησιμοποιήθηκε και κυρίως οι πέτρες ήταν δευτέρας διαλογής, επειδή το καλό υλικό θα διετίθετο ασφαλώς για την κατασκευή των οχυρώσεων, που αποτελούσαν και το πιο ζωτικό θέμα για την πόλη εκείνης της εποχής¹. Βεβαίως κτίστηκαν και αρκετά αξιόλογα από κατασκευαστική άποψη κτίρια. Οι επισημότερες κατασκευές διακρίνονται από μια πιο μελετημένη εμφάνιση και ποιότητα κατασκευής, πράγμα που αποδεικνύει και την ύπαρξη αξιόλογων τεχνιτών στο νησί.

Η κατώτερη πάντως τεχνική στην κατασκευή εφαρμοζόταν γενικά στα Επτάνησα,² και συνέτεινε σημαντικά στην καταστροφή τους από τους σεισμούς του 1953. (εικ. 7) Σημειώνουμε εδώ ότι αργότερα επί Αγγλοκρατίας ή διοίκησης επέβαλε (πράξις ΠΣΤ/2.6.1827 της Γερουσίας) για όλο το κράτος των Ιονίων υποχρεωτικούς κανόνες κατασκευής, ορίζοντας πάχη εξωτερικών τοιχών αναλόγως του ύψους, τρόπους κατασκευής λιθόκτιστης ή μικτής τοιχοποιίας από πέτρα και τούβλα, σύνθεση κονιάματος κλπ.³, που είχαν σαν αποτέλεσμα με τα ίδια βασικά υλικά δομήσεως να εμφανίζεται πολύ ανώτερη ποιότητα κατασκευής.

Εικόνα 7. Λιθοδομή 16^{ου} αιώνα.

¹ Όπως πολύ σωστά παρατηρεί στην μελέτη του για τον Παντοκράτορα ο αρχαιολόγος Π. Καλλιγιάς. Βλ. ακόμα Γ. Πλουμίδη, ο.π. σελ. 43. Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι ιδιαίτερα σημαντική για τους κατοίκους ήταν η σωτηρία από τον εχθρό. Όπως και σήμερα ξοδεύονται τεράστια ποσά για την άμυνα μιας χώρας, τότε ασχολούντο συνεχώς με τα τείχη, φρούρια κτλ.

² Βλέπε εις Δ. Ζήβα, «Η αρχιτεκτονική της Ζακύνθου», ο.π., σελ. 54.

³ Πρόκειται για μια ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα διάταξη που βελτιώνει τους παραδοσιακούς κανόνες δομής δημιουργώντας έτσι μια προηγμένη τεχνική.

Λαξευτούς λίθους από ασβεστόλιθο, ή παρόλιθο χρησιμοποιούσαν συνήθως σε ορισμένα τμήματα της οικοδομής σε μεγαλύτερη ή μικρότερη έκταση, ανάλογα με τον πλούτο της, για να διακοσμήσουν ή να κάνουν επιβλητικότερη την συνήθως απλή επιχρισμένη πρόσοψη. Οι γωνίες των γωνιαίων κτιρίων, είναι συνήθως κατασκευασμένες με λαξευτούς γωνιολίθους για λόγους στερεότητας αλλά και διακοσμήσεως. Οι λίθοι αυτοί μπορεί να είναι λαξευμένοι κατά το κυφωτό σύστημα οπότε δημιουργείται ακόμη μεγαλύτερη έμφαση ισχύος στο κτίριο. Ο συνδυασμός λιθοδομής και επιχρίσματος συναντάται συχνά στα κτίρια της Αναγεννήσεως¹. Σε πολλές περιπτώσεις οι γωνίες κατασκευάζονται και με μικρή απότμηση (σε ύψος 1-2 ορόφων) ή στρογγύλεμα. Η απότμηση συνήθως τελειώνει στο επάνω μέρος με κάποια διακόσμηση, εμφανίζεται δε ακόμη και σε επιχρισμένες γωνίες.

Η κατασκευή των γείσων, των πλαισίων, των εξωστών και των τοξοστοιχιών γίνεται επίσης και ιδίως στα πλουσιότερα παραδείγματα από λαξευτή τοιχοποιία. Σε ευτελέστερες βέβαια κατασκευές ορισμένα αρχιτεκτονικά μέλη μπορούν να διαμορφωθούν από ασβεστοκονία (γείσα, πλαίσια, κλπ.)

Ένα χαρακτηριστικό στοιχείο της αρχιτεκτονικής της Ζακύνθου που συναντάμε και σε άλλα νησιά του Ιονίου² είναι τα βόλτα. Βόλτα ονομάζουν οι Ζακυνθιοί κάθε τι το τοξωτό³. Η πιο ενδιαφέρουσα χρήση τους είναι στις τοιχοστοιχίες των στοών που εμφανίζονται συνήθως συνεχείς στους εμπορικούς δρόμους ή μεμονωμένες σε μερικά αρχοντικά και δίνουν ένα ιδιαίτερο ύφος στην αρχιτεκτονική της πόλης⁴. Η χρήση του θόλου εμφανίζεται επίσης αρκετά συχνά στην κάλυψη των ισογείων των κτιρίων. Οι οροφές των στοών είναι ως επί το πλείστον σταυροθόλια από πέτρα ή τούβλα. Ακόμα σε ημικυλινδρικούς θόλους στηρίζονται τα λίθινα κλιμακοστάσια των πλουσιότερων κατοικιών ενώ τα πλατύσκαλά τους καλύπτονται με σταυροθόλια⁵. Σε σπάνιες περιπτώσεις συναντάμε θόλους και σε ορόφους.

Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως αναφέρθηκε ήδη, λόγω της στενότητας του χώρου και της αμυντικής διάταξης οι δρόμοι περνούν κάτω από βόλτα, πάνω από τα οποία συνεχίζονται οι κατοικίες. Όπως είναι γνωστό η μορφή αυτή συνηθίζεται στα ελληνικά χωριά σαν συνέχεια της βυζαντινής παραδόσεως, αλλά και στις ιταλικές πόλεις. Σε ορισμένα σημεία επίσης εμφανίζονται τοξωτές αντιστηρίξεις για τις πλάγιες ωθήσεις εγκάρσια στους δρόμους. Τις μορφές αυτές συναντάμε συχνά σε ιταλικές πόλεις.

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ.

Η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική άμεσα επηρεασμένη από τα ρεύματα της κάθε εποχής που χτίζονταν, οι εκάστοτε εκκλησίες ποικίλουν Έτσι έχουμε εκκλησίες χτισμένες στη βυζαντινή εποχή όπως ο ναός του Παντοκράτορα-ερείπια του οποίου

¹ Βλ. Durm, «Renaissance», ο.π. σελ. 231

² Βλ. Δ. Ζήβα, ο.π. σελ. 52

³ Η λέξη είναι παρμένη από την Ιταλική «La volta» που σημαίνει αψίδα.

⁴ Το πλάτος τους είναι συνήθως 1,70 μ. περίπου, το ύψος τους 3,00 μ., το Δε άνοιγμα των τόξων περί τα 2,00 μ.

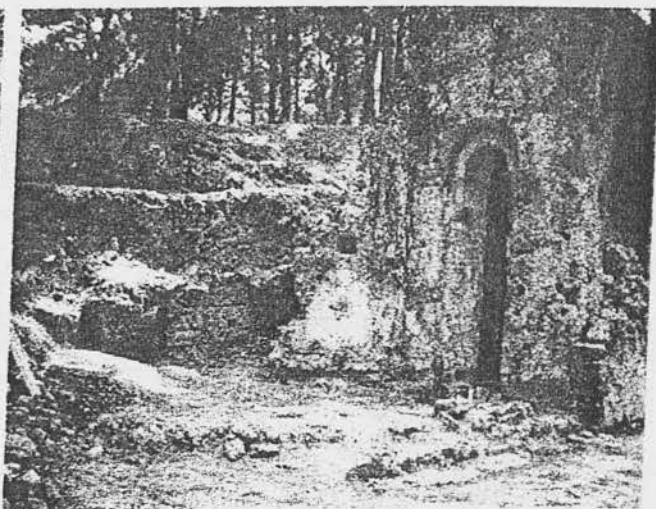
⁵ Ο V. Scamozzi, αρχιτέκτονας του 17^{ου} αιώνα στο βιβλίο του «L' idea dell' architettura universale», ο.π., Libro ottavo, cap. xxi σελ 313, παρουσιάζει μια τέτοια ακριβώς λύση, παράδειγμα που δείχνει τη διάδοση και επιρροή των δυτικών τρόπων δομής και των ιδεών στις κατασκευές της πόλεως.

σώζονται μέχρι και σήμερα- ο ναός της Θεοτόκου Λαουρένταινας κλπ. (βλ. κεφάλαιο Εκκλησίες και Μοναστήρια).

Ο ναός του Παντοκράτορα σύμφωνα με τα ανασκαφικά δεδομένα, φαίνεται ότι είχε το ρυθμό του σταυροειδούς εγγεγραμμένου μετά χορών που θυμίζει καθολικό μοναστηριών, κυρίως του Αγίου όρους.(εικ. 8,9) Αποφασιστική σημασία για τη διαμόρφωση μιας τέχνης με κάποιο ξεχωριστό χαρακτήρα στη Ζάκυνθο είχε το γεγονός ότι από το 1205 το νησί βρισκόταν στα χέρια Φράγκων, ότι ποτέ δεν έπεσε στα χέρια των Τούρκων και ότι από το 1480-1500 και εξής στερεώνεται εκεί Βενετική κυριαρχία. Αυτό είχε σαν επακόλουθο να υπάρχουν εκκλησίες γοθικού ρυθμού, βασιλικές τρίκλιτες όπως ο ναός του Αγίου Φραγκίσκου, βασιλική μονόκλιτη, όπως ο ναός της Αγίας Βαρβάρας.

Εικόνα 8.Ναός Παντοκράτορα

Εικόνα 9.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η εκκλησιαστική ξυλογλυπτική. Το ψηλό ξυλογλυπτικό τέμπλο, από το 16^ο-17^ο αιώνα, ρυθμού μπαρόκ, που εμφανίζεται στην Ελλάδα, είναι το σημαντικότερο επίτευμα της εκκλησιαστικής ξυλογλυπτικής τέχνης. Συγκεντρώνει όλες τις αρετές της, περιλαμβάνει το σύνολο των διακοσμητικών της θεμάτων και εξαντλεί τις αισθητικές της δυνατότητες. Παρακολουθώντας το στην τεχνική και μορφολογική του εμφάνιση και εξέλιξη γνωρίζουμε ολόκληρη την εκκλησιαστική ξυλογλυπτική. Το τέμπλο καθώς και ο άμβωνας και ο δεσποτικός θρόνος, αντικαθιστούν μαρμάρινα βυζαντινά αντίστοιχα τους. Στην επίπλωση του ναού ανήκουν και πολλά άλλα ξυλόγλυπτα, όπως τα «προσκυνητάρια», όπου αποθέτονται λατρευτικές εικόνες, τα «αναλόγια» των ψαλτών, τα «μανουάλια», τα «αρτοφόρια», οι «επιτάφιοι», οι κασέλες για την εναπόθεση των αμφίων και των ιερών σκευών, και οι «χοροί», κυκλικά συστήματα από αρθρωμένες ξυλόγλυπτες πλάκες, που κρέμονται από την οροφή μπροστά στο τέμπλο.

Στα τέμπλα, στους άμβωνες, στους χορούς και, σπανιότερα, στους δεσποτικούς θρόνους, κατά την κατασκευή τους προβλέπονται συχνά ειδικές μικρές επιφάνειες (σε σχήμα στρογγυλό, ελλειψοειδές, αψίδας ή μισής αψίδας) για το ζωγράφισμα μικρογραφιών που δεν έχουν εκτελεσθεί πάντοτε. Πολλές φορές για λόγους καλαισθησίας χρυσώνανε τα τέμπλα.

ΝΕΕΣ ΧΡΗΣΕΙΣ.

Το Κάστρο της Ζακύνθου στην σημερινή του μορφή παρουσιάζει μονάχα αρχαιολογικό ενδιαφέρον χωρίς καμία πρακτική χρησιμότητα.

Η δυσμενείς καιρικές συνθήκες, οι πυρκαγιές, οι ανθρώπινες καταστροφικές επεμβάσεις, και οι σεισμοί, σε συνδυασμό με την παντελή έλλειψη στοιχειώδους συντήρησης καθυστερούν το άλλοτε επτανησιακό οχυρό ένα εκτενές ερείπιο που παραπέμπει ιστορικά σε εποχές ακμής.